

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΕΘΝΟΛΟΓΙΑΣ Δ.Π.Θ.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΔΑΛΚΑΒΟΥΚΗΣ - ΛΕΚΤΟΡΑΣ

Σημειώσεις για το μάθημα

Εισαγωγή στη Σημειωτική

(Β' εξάμηνο σπουδών)

Κομοτηνή Μάιος 2012

Πρόλογος

Οι «σημειώσεις» για το μάθημα «Εισαγωγή στη Σημειωτική» δεν έχουν εξαντλητικό ούτε βέβαια αποκλειστικό χαρακτήρα. Είναι βασισμένες στο βιβλίο του Ουμπέρτο Έκο, *Θεωρία Σημειωτικής*, Γνώση, Αθήνα 1994, μτφρ. Έφη Καλλιφατίδη, το οποίο προτάθηκε από το διδάσκοντα ως βασικό εγχειρίδιο και στο οποίο γίνονται συχνά παραπομπές. Ωστόσο, τόσο η δυσκολία του ίδιου του αντικειμένου, όσο κυρίως η ευρύτητα της εφαρμογής της Σημειωτικής ως προσέγγισης της Επιστήμης, καθιστούν επιτακτική μια επιλογή των βασικότερων θεωρητικών και μεθοδολογικών ζητημάτων στο πλαίσιο ενός εξαμηνιαίου εισαγωγικού μαθήματος, με παράλληλο συνυπολογισμό των αναγκών των φοιτητών και των φοιτητριών του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του ΔΠΘ.

Με τη λογική αυτή, οι «σημειώσεις» που ακολουθούν επιχειρούν να καλύψουν μια σειρά από στόχους:

- Να εισαγάγουν τους φοιτητές και τις φοιτήτριες του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του ΔΠΘ στα βασικά ζητήματα που θίγει η Σημειωτική και να τους εξοικειώσουν με τη βασική της ορολογία
- Να καταστήσουν σαφές ότι η Σημειωτική είναι μια ευρύτατη επιστημονική δραστηριότητα που βρίσκει εφαρμογή σε μια σειρά από επιστημονικούς κλάδους που εκτείνονται από την Κυβερνητική και την Ιατρική μέχρι την Ιστορία της Τέχνης
- Να παράσχουν τις βασικές εκείνες γνώσεις που θα χρησιμοποιηθούν στο πλαίσιο πολλών γνωστικών αντικειμένων που θεραπεύονται στο Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας του ΔΠΘ, αφού η Σημειωτική γίνεται αντιληπτή ως «Επιστήμη του πολιτισμού», επισημαίνοντας παράλληλα τον ενιαίο χαρακτήρα που παρουσιάζουν οι λεγόμενες «επιστήμες του ανθρώπου» ή «Κοινωνικές επιστήμες», αλλά και η Επιστήμη γενικότερα
- Να δώσουν τα κίνητρα στους φοιτητές και τις φοιτήτριες του Τμήματος Ιστορίας και Εθνολογίας του ΔΠΘ να εισχωρήσουν βαθύτερα στη μελέτη της Σημειωτικής, ώστε να την αξιοποιήσουν ως επιστημονική προσέγγιση στις σπουδές τους μέσα από μια βασική βιβλιογραφία (στην οποία είτε παραπέμπουν είτε όχι οι συγκεκριμένες «σημειώσεις»)
- Να διευκολύνουν, τέλος, τους αναγνώστες τους στην κατανόηση της σημειωτικής θεωρίας και μεθοδολογίας μέσα από εύληπτα παραδείγματα, προσαρμοσμένα στην κοινωνική εμπειρία των σημερινών Ελλήνων εφήβων.

Με την ελπίδα ότι κάποιοι, τουλάχιστον, από τους στόχους αυτούς επιτυγχάνονται, οι «σημειώσεις» αυτές παραδίδονται ως τμήμα της «εξεταστέας ύλης» του

μαθήματος. Οι όποιες αβλεψίες (που αφορούν κυρίως την επιλογή της ύλης και της βιβλιογραφίας) βαρύνουν ασφαλώς σε αποκλειστικό βαθμό το συντάκτη τους.

Κομοτηνή Μάιος 2012

Βασίλης Δαλκαβούκης

Λέκτορας Εθνογραφίας του Ελλαδικού Χώρου – Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας ΔΠΘ

Μέλος της Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρείας

ΔΕΝ ΠΩΛΕΙΤΑΙ

Κεφάλαιο Α. Η έννοια της Σημειωτικής

1) Τι είναι η Σημειωτική; - ορισμοί.

A) Ο ορισμός του Ferdinand De Saussure (1916)

«Η γλώσσα είναι ένα σύστημα σημείων που εκφράζει ιδέες και έτσι μπορεί να συγκριθεί με τη γραφή, με το αλφάβητο των κωφαλάλων, με τις συμβολικές τελετές, με τις εθιμοτυπικές εκδηλώσεις, με τα στρατιωτικά σήματα κ.λπ., κ.λπ. Απλώς είναι το πιο σημαντικό απ' αυτά τα συστήματα. Μπορούμε λοιπόν να φανταστούμε **μια επιστήμη που θα μελετά τη ζωή των σημείων μέσα στην κοινωνική ζωή**. (...) θα την ονομάσουμε σημειωτική (από το ελληνικό 'σημείον'). Θα μας διδάξει σε τι συνίστανται τα σημεία και ποιοι νόμοι τα διέπουν. Επειδή δεν υπάρχει ακόμα, δεν μπορούμε να πούμε τι ακριβώς θα είναι· όμως, έχει δικαίωμα να υπάρξει, ο χώρος της είναι εξ' αρχής καθορισμένος»

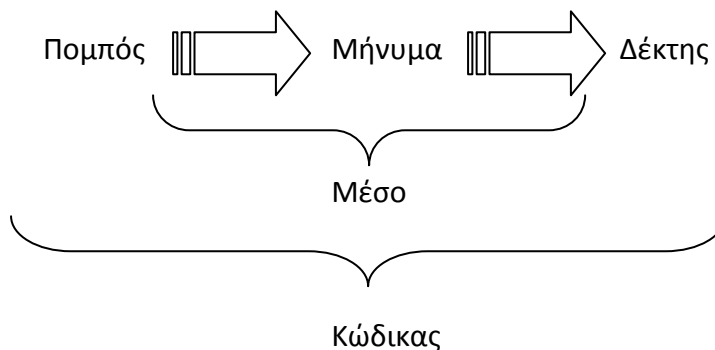
Τι είναι, όμως, τα σημεία;

Είναι «σύμβολα» που λειτουργούν σε δύο επίπεδα, στο επίπεδο δηλαδή των «σημαινόντων» (μορφή ή αλλιώς «σημειακός φορέας») και των «σημαινομένων» (σημασία ή αλλιώς «νόημα»)

π.χ. Η εικόνα ενός έλατου (μορφή)
συμβολίζει τα Χριστούγεννα (σημασία)

Η ίδια «μορφή», όμως, μπορεί να σημαίνει και: δάσος, χώρος αναψυχής, καθαρή ατμόσφαιρα, κίνδυνος αποπροσανατολισμού, πωλούνται αρωματικά sticks αυτοκινήτου κ.λπ. Έτσι μπορούμε να κάνουμε λόγο για «πολυσημία» και «αμφισημία», στην περίπτωση που το νόημα δεν είναι απολύτως ξεκάθαρο. Από τις παραπάνω «σημασίες» του ίδιου «σημείου» μας βοηθά να επιλέξουμε τη σωστή, κάθε φορά, ο «κώδικας» και το «πλαίσιο», μέσα στα οποία η κάθε «μορφή» αποκτά την ιδιαίτερη σημασία της.

Επομένως, για τον Saussure, τα σημεία γίνονται αντιληπτά στο πλαίσιο της ανθρώπινης επικοινωνίας, καθώς τα σημαίνόμενα, δηλαδή τα νοήματα, συνιστούν διανοητικά γεγονότα, σύμφωνα με τις σημασίες που τους αποδίδει αυτός που προσλαμβάνει το σημαίνον (δέκτης). Με άλλα λόγια, **«το σημείο θεωρείται έμμεσα ως επικοινωνιακή επινόηση που λαμβάνει χώρα μεταξύ δύο ανθρώπινων όντων, όταν σκοπεύουν να επικοινωνήσουν ή να εκφράσουν κάτι»** (Ουμπέρτο Έκο, 1994: 37).

B) Ο ορισμός του Charles Sanders Peirce (1931)

«Απ' όσο ξέρω, είμαι ένας σκαπανέας ή μάλλον ένας άποικος των δασών που καθαρίζει και ανοίγει το πεδίο που ονομάζω **σημειωτική**, δηλαδή τη **διδασκαλία για την ουσιαστική φύση και τις βασικές παραλλαγές κάθε πιθανής σημείωσης** (...) Λέγοντας σημείωση εννοώ μια δράση, μια επίδραση, που συνίσταται ή εμπεριέχεται στη συνεργασία τριών υποκειμένων, όπως το σημείο, το αντικείμενό του και το διερμηνεύον του (...). Με βάση τον ορισμό αυτό, **σημείο είναι «κάτι που υποκαθιστά κάτι σε κάποιον από κάποιες απόψεις ή ως προς κάποιες ιδιότητες».**

Το παράδειγμα του αυστραλοπίθηκου.

Αν υποθέσουμε ότι ένας αυστραλοπίθηκος έπιασε έναν μπαμπούνο, τότε για να ανοίξει το κρανίο του μπαμπούνου και να φάει τον εγκέφαλό του, χρησιμοποίησε μια πέτρα. Αν και τη δεύτερη φορά που ο αυστραλοπίθηκος έπιασε έναν μπαμπούνο χρησιμοποίησε μια πέτρα για να ανοίξει το κρανίο του, **αυτή η πράξη συνιστά σημείωση**: η δεύτερη πέτρα υποκαθιστά την πρώτη, καθώς λειτουργεί ως εργαλείο. Έτσι, ο αυστραλοπίθηκος **παράγει σημείο**, αφού **η δεύτερη πέτρα υποκαθιστά την πρώτη στον ίδιο τον αυστραλοπίθηκο ως προς την ιδιότητά της να ανοίγει το κρανίο του μπαμπούνου**. Αν, τώρα, τη σκηνή την παρακολουθεί και ο μικρός γιος του αυστραλοπίθηκου, η πράξη της σημείωσης καθίσταται αντικείμενο μάθησης κ.ο.κ.

Έτσι, για τον Peirce,

- **η σημειωτική** δε μελετά μόνο την ενδο-ανθρώπινη επικοινωνία, αλλά **επεκτείνεται σε κάθε πιθανή σημείωση** (δηλαδή απόδοση νοήματος από το δέκτη σε κάθε σημαίνον, ανεξάρτητα από το αν προέρχεται από ανθρώπινο ή μη πομπό – το παράδειγμα της καταιγίδας και η πρόσληψή της ως σημείου από τη νοικοκυρά που έχει απλωμένη μπουγάδα)
- **η έννοια της σημείωσης** γίνεται αντιληπτή ως **διαδικασία υποκατάστασης**

Γ) Οι ορισμοί των Charles Morris (1938) και Ουμπέρτο Έκο (1994)

Σχολιάζοντας τον ορισμό του Peirce, ο Morris αναφέρει: «(...) **κάτι αποτελεί σημείο απλώς και μόνο επειδή ερμηνεύεται ως σημείο κάποιου άλλου πράγματος από έναν ερμηνευτή** (...) Επομένως, **η σημειωτική** δεν ασχολείται με την μελέτη ενός συγκεκριμένου είδους αντικειμένων, αλλά **με τα συνηθισμένα αντικείμενα, στο βαθμό (και μόνον) που συμμετέχουν στη σημείωση**».

Στο ορισμό αυτό ο Έκο συμπληρώνει:

«Η μόνη τροποποίηση που θα πρότεινα στον ορισμό του Morris είναι ότι η ερμηνεία από τον ερμηνευτή, που φαίνεται να χαρακτηρίζει ένα σημείο, θα πρέπει να εννοηθεί ως **μια πιθανή σημείωση από έναν πιθανό ερμηνευτή**» (Έκο 1994: 37).

2) Είναι η Σημειωτική επιστήμη;

A) Το πεδίο της Σημειωτικής

Αν δεχτούμε τις διορθωτικές παρεμβάσεις των Peirce, Morris και Έκο στον αρχικό ορισμό του Saussure, τότε το πεδίο της Σημειωτικής διευρύνεται εξαιρετικά, καθώς δεν αφορά μόνο την ενδο-ανθρώπινη επικοινωνία, ούτε παράλληλα μια επικοινωνία εμπρόθετη, αφού η πράξη της σημείωσης εξαρτάται από τον ερμηνευτή (δέκτη) και το νόημα που αυτός θα αποδώσει στο σημαίνον, αναγνωρίζοντάς το ως σημαίνον. Με βάση αυτή την παραδοχή, το πεδίο της Σημειωτικής προσδιορίζεται από τον Ουμπέρτο Έκο (1994: 29-35) ως εξής:

- **Ζωοσημειωτική**¹: αντιπροσωπεύει το κατώτερο κατώφλι της σημειωτικής, επειδή ασχολείται με την επικοινωνιακή συμπεριφορά μη ανθρώπινων (και επομένως μη πολιτισμικών) κοινοτήτων. Ωστόσο, μέσω της μελέτης της επικοινωνίας των ζώων μπορούμε να επιτύχουμε τον καθορισμό των βιολογικών στοιχείων στην ανθρώπινη επικοινωνία ή, ακόμα, την αναγνώριση ότι και στο επίπεδο των ζώων υπάρχουν πρότυπα σημασιών που ως ένα βαθμό μπορούν να οριστούν ως κοινωνικά ή πολιτισμικά.

- **Οσφρητικά σημεία**: πρόκειται για τη μελέτη ενός «κώδικα οσμών» που μπορεί να μελετηθεί από πολλές απόψεις. Βλ. ενδεικτικά το έργο Constance Classen (επιμ.), *Άρωμα. Η πολιτισμική ιστορία της οσμής*, Πλέθρον, Αθήνα 2005.

- **Απτική επαφή**: μελετάται από την ψυχολογία, υπάρχει και αναγνωρίζεται στην επικοινωνία των τυφλών και, επιπλέον, περιλαμβάνει κωδικοποιημένες συμπεριφορές όπως το φιλί, το αγκάλιασμα, το χαστούκι, το χτύπημα στον ώμο κ.λπ.

- **Κώδικες γεύσης**: μελετώνται στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας της διατροφής. Μια πρώτη σημειωτική συστηματοποίηση επιχείρησε ο Claude Lévi-Strauss (1964).

- **Παραγλωσσολογία**: αφορά κυρίως την πολιτισμική μελέτη και τους κώδικες επικοινωνίας μέσω του ήχου τόσο της ίδιας της ανθρώπινης φωνής όσο και άλλων συστημάτων ηχητικής επικοινωνίας (π.χ. η γλώσσα των τυμπάνων, των σφυριγμάτων κ.λπ.).

- **Ιατρική σημειωτική**: σύμφωνα με τον Έκο, ήταν μέχρι πρόσφατα το μόνο πεδίο που θα μπορούσε να οριστεί ως «σημειωτική» ή «σημειολογία», με την

¹ Η ζωοσημειωτική, ωστόσο, δεν αφορά μόνον την επικοινωνία μεταξύ των ζώων, αλλά ταυτόχρονα και την επικοινωνία μεταξύ των ζώων και των ανθρώπων, ειδικά στις περιπτώσεις εκείνες που η ανθρώπινη παρέμβαση στο ζωικό κόσμο είναι καθοριστική. Π.χ. 1) η διάσωση ενός είδους υπό εξαφάνιση εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την κατανόηση της ενδοεπικοινωνίας μεταξύ των ατόμων του είδους από τον άνθρωπο, 2) η κτηνοτροφία ως δραστηριότητα επηρεάζεται από την αναγνώριση των σημείων της αναπαραγωγικής διαδικασίας ανάμεσα στα οικόσιτα ζώα κ.ο.κ.

έννοια ότι μελετά α) τη σχέση ανάμεσα στα σημεία ή συμπτώματα και την αρρώστια και β) τον τρόπο με τον οποίο ο ασθενής εκφέρει λεκτικά / περιγράφει τα συμπτώματα αυτά, δεδομένο που είναι εξαιρετικά σύνθετο, αφού παρεμβάλλεται η υποκειμενική διάσταση της περιγραφής, η οποία είναι συνάρτηση κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων.

- **Κινησιολογία και μελέτη της εκ του σύνεγγυς συμπεριφοράς:** αντικείμενο της είναι η μελέτη των κινήσεων στο πλαίσιο των πολιτισμικών κωδίκων, από την πολιτισμική ανθρωπολογία.

- **Μουσικοί κώδικες:** από τους Πυθαγόρειους ακόμη η μουσική αντιμετωπίζεται ως μορφή επικοινωνίας εντός αυστηρά καθορισμένων δομών / κωδίκων. Τα τελευταία χρόνια οι μουσικοί κώδικες μελετώνται σημειωτικά στο πλαίσιο της ανθρωπολογίας του ήχου.

- **Τυποποιημένες γλώσσες:** εδώ αντικείμενο της σημειωτικής προσέγγισης είναι οι «γλώσσες» των μαθηματικών, της χημείας αλλά ακόμη και κρυπτογραφικοί κώδικες και ο κώδικας των σημάτων Μορς. Εδώ ανήκει και η απόπειρα για τη διαμόρφωση μιας παγκόσμιας γλώσσας, όπως η «Εσπεράντο».

- **Γραπτές γλώσσες, άγνωστα αλφάβητα, μυστικοί κώδικες:** παρά την μακρά παράδοση στην ανάγνωση και αποκρυπτογράφηση αρχαίων αλφαβήτων (π.χ. η Γραμμική Β, η σφηνοειδής γραφή, τα ιερογλυφικά), η προσέγγιση της γραφής ως επινόησης -ανεξάρτητα από τη γλώσσα την οποία υποστηρίζει- είναι σχετικά πρόσφατο αντικείμενο σημειωτικής προσέγγισης.

- **Φυσικές γλώσσες:** η σημειωτική προσέγγιση των φυσικών γλωσσών θεμελιώθηκε ήδη από τον Saussure, αλλά γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη τόσο από τη δομική γλωσσολογία (Roman Jakobson) όσο και από την πολιτισμική ανθρωπολογία (Claude Lévi-Strauss, Sapir, Whorf κ.ά.).

- **Οπτική επικοινωνία:** βασικό αντικείμενο της σημειωτικής προσέγγισης στην οπτική επικοινωνία είναι τα γραφιστικά συστήματα, τα χρωματικά συστήματα και εν τέλει τα εικονικά σημεία, με σημαντικότερα πεδία τα τελευταία χρόνια τη διαφήμιση, τον κινηματογράφο και την τηλεόραση.

- **Συστήματα αντικειμένων:** αντικείμενο της σημειωτικής προσέγγισης είναι εδώ τα προϊόντα της αρχιτεκτονικής αλλά και γενικότερα τα στοιχεία του υλικού πολιτισμού μιας κοινωνίας ή μιας κοινωνικής ομάδας. Στο πλαίσιο αυτό αναπτύσσεται η σημειωτική του χώρου, καθώς και η σημειωτική ανάλυση των μνημείων και των έργων πλαστικής τέχνης.

- **Δομή της πλοκής – θεωρία του κειμένου:** η σημειωτική προσέγγιση της αφήγησης έχει ήδη γνωρίσει μεγάλη ανάπτυξη από την εποχή των Ρώσων φορμαλιστών και ειδικά του Vladimir Propp, που μελέτησε τη δομική συγκρότηση των μύθων. Σημαντική είναι η συνεισφορά των Greimas και Genette στην επινόηση μιας «αφηγηματικής γραμματικής» στη λογοτεχνική αφήγηση. Τα τελευταία χρόνια η σημειωτική προσέγγιση της αφήγησης ως κειμενικής διαδικασίας έχει επηρεαστεί από το έργο του Μιχαήλ Μπαχτίν και την επεξεργασία του από τους -Γάλλους

κυρίως- θεωρητικούς της «κοινωνιοσημειωτικής της αφήγησης» (Julia Kristeva, Tsvetan Todorov).

- **Πολιτισμικοί κώδικες:** η έρευνα στρέφεται στη μελέτη των συστημάτων αξιών και συμπεριφοράς ως σημειωτικών συστημάτων, καθώς και στη μελέτη των συστημάτων συγγένειας και γενικότερα ταξινόμησης της πραγματικότητας σε διαφορετικούς μεταξύ τους πολιτισμούς (π.χ. τα τοτεμικά συστήματα, τα συστήματα ανταλλαγής όπως το rotlatch, ο έμφυλος καταμερισμός εργασίας κ.ο.κ.).

- **Αισθητικά κείμενα:** ως αισθητικά κείμενα ορίζονται εδώ τα προϊόντα της τέχνης τόσο του λόγου όσο και των εικαστικών τεχνών. Στο βαθμό που η αισθητική αξία ενός «κειμένου» βρίσκεται στην αμφισημία του ή αλλιώς στην «αινιγματική του μορφή», όπως θα το προσδιόριζε ο Adorno (2000), τα κείμενα αυτά μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο σημειωτικής προσέγγισης (βλ. αναλυτικότερα στο κεφάλαιο για τους κώδικες και το αισθητικό κείμενο).

- **Μαζική επικοινωνία:** η μαζική επικοινωνία αποτελεί αντικείμενο της σημειωτικής προσέγγισης στο βαθμό που εντάσσεται στο πλαίσιο της βιομηχανικής κοινωνίας. Μέσα δηλαδή από την αναγνώριση α) των κοινωνικών διαφοροποιήσεων, β) της ύπαρξης επικοινωνιακών διαύλων που καθιστούν την επικοινωνία εφικτή με τα διάφορα κοινωνικά στρώματα και στις διάφορες κοινωνικές καταστάσεις και γ) της λειτουργίας συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων που λειτουργούν ως πομποί, η σημειωτική προσέγγιση προτείνει ένα συγκεντρωτικό αντικείμενο, με δεδομένο ότι η εκβιομηχάνιση των επικοινωνιών δεν μεταβάλλει απλώς τις συνθήκες λήψης και αποστολής μηνυμάτων, αλλά ακόμα και το ίδιο το μήνυμα. Πεδίο τέτοιας προσέγγισης έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια το ηλεκτρονικά ΜΜΕ και ειδικά η τηλεόραση και το Διαδίκτυο.

- **Ρητορική:** η κλασική βιβλιογραφία για τη ρητορική (π.χ. Αριστοτέλης) διευρύνεται και επανερμηνεύεται από σύγχρονους μελετητές που δίνουν μεγαλύτερο βάρος στη μορφολογική συγκρότηση του «κειμένου» από το περιεχόμενό του, καθώς το περιεχόμενο είναι συνάρτηση του τρόπου με τον οποίο διατυπώνεται. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά, «όχι τι λέει το κείμενο, αλλά με ποιον τρόπο το λέει και γιατί το λέει έτσι» (Τζούμα 1991). Έτσι το βάρος δίνεται στην «ανάλυση λόγου» (discourse analysis) έναντι της «ανάλυσης περιεχομένου» (content analysis), όπως υπέδειξε ο M. Foucault (1987), ανανεώνοντας τον τρόπο με τον οποίο μελετάται η ρητορική.

B) Η Σημειωτική ως επιστήμη του πολιτισμού

Ας δεχτούμε, όπως προτείνει ο Έκο (1994: 47-48) ότι τα στοιχειώδη πολιτισμικά φαινόμενα, κοινά σε κάθε πολιτισμό, είναι:

- Η παραγωγή και χρήση αντικειμένων που αποσκοπούν στη μεταβολή της σχέσης ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση

- Οι σχέσεις συγγένειας ως πρωταρχικός πυρήνας των θεσμοθετημένων κοινωνικών σχέσεων
- Η οικονομική ανταλλαγή αγαθών
- Η έναρθρη γλώσσα

Στην παραδοχή αυτή, όμως, με εξαίρεση την έναρθρη γλώσσα, πώς θεμελιώνεται η σχέση του πολιτισμού με την έννοια της επικοινωνίας που συνιστά τον πυρήνα της σημειωτικής προσέγγισης;

• Στην πραγματικότητα, η απάντηση έχει ήδη δοθεί μέσα από τον ορισμό του Peirce: αυτό που καθιστά κάθε πράξη επικοινωνιακή είναι η διαδικασία της σημείωσης ως πράξη υποκατάστασης. Αν ξαναγυρίσουμε στο παράδειγμα του αυστραλοπίθηκου, θα διαπιστώσουμε ότι η «παραγωγή και χρήση αντικειμένων που αποσκοπούν στη μεταβολή της σχέσης ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση» δεν μπορεί να νοηθεί έξω από τη διαδικασία της σημείωσης. Το ίδιο ισχύει και για την πρακτική της «κυκλοφορίας των γυναικών» (Claude Lévi-Strauss), που θεμελιώνει τη συγγένεια, αλλά και για την ανταλλαγή αγαθών, η οποία σημαίνει πολύ περισσότερο από μια οικονομική συναλλαγή, όπως έδειξε ο M. Mauss.

Επομένως, θα μπορούσαν εδώ να θεμελιωθούν δύο υποθέσεις:

- Ο πολιτισμός **πρέπει να μελετηθεί** ως σημειωτικό φαινόμενο, γιατί ο **πολιτισμός είναι** μόνον επικοινωνία ή απλώς ένα σύστημα δομημένων σημασιών
- Κάθε πτυχή του πολιτισμού **μπορεί να μελετηθεί** ως περιεχόμενο μιας σημειωτικής δραστηριότητας

Η πρώτη υπόθεση, όμως, παρουσιάζει έντονα τα χαρακτηριστικά της «ουσιοκρατίας» (essentialism) με δεδομένη την αποκλειστική θεώρηση του πολιτισμού ως σημειωτικού φαινομένου στην ουσία του. Κάτι τέτοιο θα καθιστούσε την ίδια τη σημειωτική από εργαλείο επιστημονικής ανάλυσης σε «δόγμα» υπερ-ερμηνείας της πραγματικότητας, δεδομένο που αντιβαίνει στην ίδια τη γνωσιολογική προϋπόθεση της σημειωτικής ότι οι κώδικες δεν είναι ούτε δεδομένοι ούτε στατικοί στο πλαίσιο των πολιτισμών, δε συνιστούν με άλλα λόγια κανενός είδους «ουσία». **Η δεύτερη υπόθεση**, αντίθετα, μπορεί να αποτελέσει τη βάση για να εφαρμόσουμε τη σημειωτική προσέγγιση στη μελέτη του πολιτισμού, αφού η αντιμετώπιση του πολιτισμού ως φαινομένου παραγωγής συστημάτων σημασιών («πτυχές») από τα κοινωνικά υποκείμενα μας επιτρέπει τη βαθύτερη κατανόηση του ίδιου του πολιτισμού μέσα από μια συστηματική και συνεπή μεθοδολογική διαδικασία, όπως η σημειωτική.

Με την έννοια αυτή, άλλωστε, μπορεί να γίνει κατανοητός και ο ορισμός του πολιτισμού, όπως τον έδωσε ο **Clifford Geertz** (2003: 17) στο πλαίσιο της λεγόμενης «ερμηνευτικής ανθρωπολογίας»:

«Η έννοια του πολιτισμού την οποία ασπάζομαι (...) είναι ουσιαστικά σημειωτική. Πιστεύοντας, μαζί με τον Max Weber, ότι ο άνθρωπος είναι ένα ζώο αιωρούμενο σε

έναν ιστό σημασιών που το ίδιο έχει υφάνει, θεωρώ πολιτισμό αυτό τον ιστό, και κατά συνέπεια την ανάλυσή του όχι μια εμπειρική επιστήμη σε αναζήτηση νόμου, αλλά μια ερμηνευτική επιστήμη σε αναζήτηση νοήματος. Αναζητώ την ερμηνεία αναλύοντας επιφανειακά αινιγματικές κοινωνικές εκφράσεις».

Γ) Το υποκείμενο της Σημειωτικής

Για να κατανοήσουμε, όμως, πληρέστερα αυτή τη διαδικασία, θα πρέπει να αναφερθούμε ξανά στη διαδικασία της σημείωσης / υποκατάστασης **από την άποψη του υποκειμένου που ερμηνεύει**, άρα παράγει τη σημείωση και κατά συνέπεια το νόημα. Ποια είναι τα χαρακτηριστικά του υποκειμένου αυτού;

Δεχτήκαμε μέχρι εδώ ότι στη διαδικασία της σημείωσης το υποκείμενο / άνθρωπος είναι απαραίτητο να συμμετέχει ως δέκτης του μηνύματος και όχι αναγκαστικά ως πομπός. **Πώς όμως παράγεται αυτό το υποκείμενο – ερμηνευτής;**

Σύμφωνα με τον Έκο (1994: 463 - 464), «το υποκείμενο κάθε σημειωτικής έρευνας δεν είναι παρά το σημειωτικό υποκείμενο της σημείωσης, δηλαδή **το ιστορικό και κοινωνικό αποτέλεσμα της κατάκτησης του κόσμου** την οποία κάνει προσιτή η μελέτη του Σημασιολογικού Χώρου. **Το υποκείμενο αυτό είναι ένας τρόπος θέασης του κόσμου** και (...) αποκτά το δικαίωμα να καταστρέφει και να αναδομεί διαρκώς τις κοινωνικές και ιστορικές του συγκεκριμενοποιήσεις. Η σημειωτική μπορεί να ορίσει το υποκείμενο κάθε πράξης σημείωσης μόνο με σημειωτικές κατηγορίες· έτσι το υποκείμενο της σημασίας δεν είναι παρά το συνεχώς ανολοκλήρωτο σύστημα των συστημάτων σημασίας που αντανακλάται στον εαυτό του. (...) **Δεν αρνούμαι την ύπαρξη και τη σπουδαιότητα των ατομικών υλικών υποκειμένων**, τα οποία, όταν επικοινωνούν, υπακούουν, εμπλουτίζουν, αλλάζουν και επικρίνουν τα συστήματα σημασίας. **Απλώς ισχυρίζομαι ότι η σημειωτική δεν μπορεί να ορίσει αυτά τα υποκείμενα παρά μόνο μέσα στο δικό της θεωρητικό πλαίσιο [δηλαδή στο πλαίσιο της σημείωσης]** (...) Η σημείωση είναι η διαδικασία μέσω της οποίας επικοινωνούν τα εμπειρικά υποκείμενα, ενώ οι διαδικασίες επικοινωνίας γίνονται δυνατές από την οργάνωση των συστημάτων σημασίας. Τα εμπειρικά υποκείμενα, από σημειωτική άποψη, μπορούν να οριστούν και να εντοπιστούν μόνο ως εκδηλώσεις αυτής της διττής έποψης της σημείωσης (...) **Η φυσική αναγνωρίζει τον Καίσαρα και το Βρούτο ως χωροχρονικά συμβάντα που καθορίζονται από μια σχέση στοιχειωδών σωματιδίων [δηλαδή στο πλαίσιο της δομής της ύλης]** και δεν θα πρέπει να ασχοληθεί με τα κίνητρα των πράξεών τους ούτε με την ηθική αξιολόγηση του αποτελέσματος αυτών των πράξεων. Κατά τον ίδιο τρόπο ασχολείται και η σημειωτική με **τα υποκείμενα των σημειωτικών πράξεων: αυτά είτε μπορούν να οριστούν με όρους σημειωτικών δομών είτε -απ' αυτή την άποψη- δεν υπάρχουν καθόλου**».

Από τα παραπάνω γίνεται σαφές ότι:

- το υποκείμενο της σημείωσης δεν μπορεί να οριστεί έξω από τις ιστορικές και κοινωνικές του προϋποθέσεις

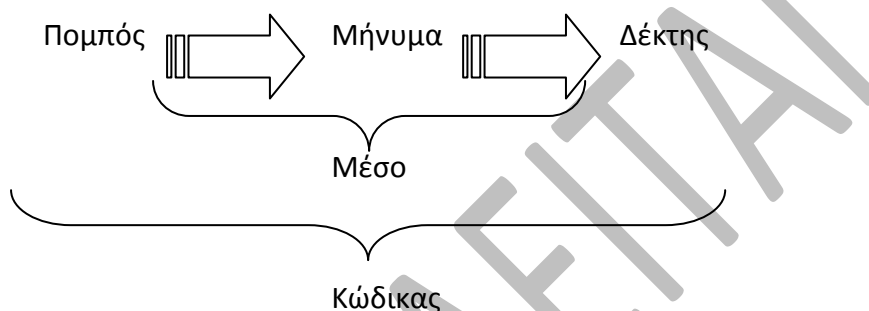
- το υποκείμενο αυτό, ανεξάρτητα από την ατομική του υλική συγκρότηση, διαμορφώνεται συλλογικά, στο πλαίσιο συστημάτων σημασίας που το ίδιο παράγει (ως συλλογικότητα)
- αναγκαία συνέπεια των παραπάνω δύο σημείων είναι ότι ο ίδιος ο άνθρωπος παράγεται ως υποκείμενο της σημείωσης μέσα από ένα πλέγμα σημασιών που ο ίδιος παράγει, δηλαδή τον πολιτισμό, όπως σημειώνει ο Geertz. Ο άνθρωπος επομένως είναι ο ίδιος ένα προϊόν του πολιτισμού και μόνον ως τέτοιος μπορεί να παράγει σημείωση.

Με τα λόγια του Peirce:

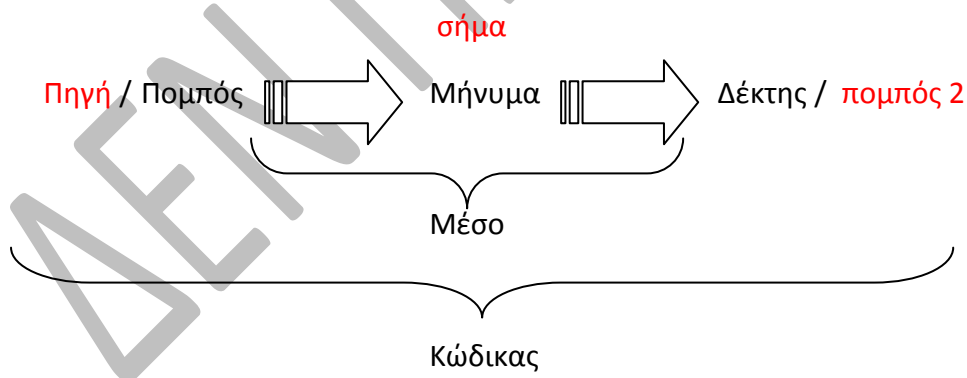
«Εφ' όσον ο άνθρωπος μπορεί να σκεφτεί μόνον με τις λέξεις ή με άλλα εξωτερικά σύμβολα, αυτά μπορούν να στραφούν και να του πουν: "Όλ' αυτά που εννοείς, εμείς σου τα διδάξαμε και μάλιστα μόνον στο βαθμό που απευθύνεις μια λέξη ως διερμηνεύον της σκέψης σου". Επομένως, στην πραγματικότητα οι άνθρωποι και οι λέξεις διδάσκονται αμοιβαία· κάθε αύξηση στην πληροφόρηση ενός ανθρώπου ενέχει, και ενέχεται από, μιαν αντίστοιχη αύξηση στην πληροφόρηση μιας λέξης (...) Η λέξη ή το σημείο που χρησιμοποιεί ο άνθρωπος ΕΙΝΑΙ ο ίδιος ο άνθρωπος. Διότι όπως όταν το γεγονός, ότι κάθε σκέψη είναι σημείο, συνδυαστεί με το γεγονός, ότι η ζωή είναι μια αλληλουχία σημείων, αποδεικνύει ότι ο άνθρωπος είναι σημείο· (...) Έτσι, η γλώσσα μου είναι το συνολικό άθροισμα του εαυτού μου: διότι ο άνθρωπος είναι η σκέψη».

Κεφάλαιο Β. Η έννοια του κώδικα

Αν, όμως, ο πολιτισμός μπορεί να μελετηθεί ως επικοινωνιακή διαδικασία σημείωσης, τότε θα πρέπει να αναλύσουμε διεξοδικότερα τα στοιχεία που συνιστούν την επικοινωνία. Ας θυμηθούμε ξανά το σχήμα που χρησιμοποιήσαμε πιο πριν για να περιγράψουμε την επικοινωνία:

Στην πραγματικότητα, το σχήμα αυτό θα μπορούσε να διευρυνθεί, δεδομένου ότι ο πομπός από τη μια μεριά μπορεί να μην είναι ανθρώπινος, όπως δεχτήκαμε μετά την παρέμβαση του Peirce, ο δέκτης από την άλλη μεριά μπορεί να μετατραπεί με τη σειρά του σε πομπό 2 κ.ο.κ. Το σχήμα δηλαδή θα μπορούσε να είναι πληρέστερο ως εξής:

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το στοιχείο που καθιστά εφικτή την επικοινωνία είναι ο κώδικας. **Τι είναι όμως κώδικας;**

Σύμφωνα με τον Έκο (1994: 67-70) με τον όρο «κώδικας» μπορεί να περιγραφεί:

- (α) Ένα σύνολο *σημάτων* που διέπεται από εσωτερικούς συνδυαστικούς νόμους
- (β) Ένα σύνολο *καταστάσεων* που λογίζονται ως ένα σύνολο *εννοιών* (είναι δηλαδή προϊόντα υποκατάστασης) και μπορούν να αποτελέσουν ένα σύνολο πιθανών επικοινωνιακών περιεχομένων

- (γ) Ένα σύνολο πιθανών αντιδράσεων συμπεριφοράς από την πλευρά του προορισμού
- (δ) Έναν κανόνα που συνταιριάζει κάποια μέρη του συστήματος (α) με κάποια άλλα από τα συστήματα (β) ή (γ)

Ας προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε τους ορισμούς αυτούς με βάση ένα παράδειγμα που αναφέρει ο Clifford Geertz (2003: 18-19):

«Φανταστείτε (...) δύο αγόρια να ανοιγοκλείνουν τα βλέφαρα στο δεξί τους μάτι. Στη μια περίπτωση πρόκειται για ακούσια μυϊκή σύσπαση (βλεφαροσπασμό)· στην άλλη, για συνωμοτικό νεύμα προς ένα φίλο (βλεφάρισμα). Οι δύο κινήσεις, ως κινήσεις, είναι πανομοιότυπες (...) Κι όμως, η διαφορά ανάμεσα στη σύσπαση και το νεύμα (...) είναι τεράστια, όπως πολύ καλά γνωρίζει όποιος είχε την ατυχία να εκλάβει το ένα για το άλλο. Αυτός που «κλείνει το μάτι» επικοινωνεί και μάλιστα επικοινωνεί με έναν πολύ σαφή και ειδικό τρόπο: 1) σκόπιμα, 2) με κάποιο συγκεκριμένο πρόσωπο, 3) προκειμένου να μεταβιβάσει ένα συγκεκριμένο μήνυμα, 4) σύμφωνα με έναν κοινωνικά καθιερωμένο κώδικα και 5) δίχως να τον αντιλαμβάνεται η υπόλοιπη συντροφιά».

Η «μυϊκή σύσπαση», το συνεκτικό δηλαδή στοιχείο των δύο πανομοιότυπων κινήσεων, μπορεί να εκληφθεί εδώ ως «ένα σύνολο σημάτων που διέπεται από εσωτερικούς συνδυαστικούς νόμους», δεδομένου ότι «υποκαθιστά κάτι σε κάποιον από κάποιες απόψεις ή ως προς κάποιες ιδιότητες», όπως επισημαίνει ο Peirce. Ωστόσο, το ότι καθιστά επικοινωνία, οφείλεται στο ότι υφίστανται αυτοί οι «εσωτερικοί συνδυαστικοί νόμοι», που επιτρέπουν την υποκατάσταση, ακόμη κι αν αυτή η διαδικασία δεν είναι εμπρόθετη (βλεφάρισμα) αλλά τυχαία (βλεφαροσπασμός). Έτσι, το κλείσιμο του ματιού μπορεί να νοηθεί ως ένα «σύνολο καταστάσεων που λογίζεται ως ένα σύνολο εννοιών» (συνωμοτικό νεύμα π.χ.), καθώς μπορεί να αποτελέσει ένα «σύνολο πιθανών επικοινωνιακών περιεχομένων». Αν, για παράδειγμα, το αγόρι που κάνει βλεφαροσπασμό, περάσει μπροστά από μια στάση λεωφορείου όπου μια ηλικιωμένη κυρία περιμένει το λεωφορείο, ο βλεφαροσπασμός είναι πιθανό να εκληφθεί ως συνωμοτικό νεύμα, και να προκαλέσει την οργισμένη αντίδραση της ηλικιωμένης κυρίας, επειδή ακριβώς η συγκεκριμένη κίνηση διέπεται από συγκεκριμένους «εσωτερικούς συνδυαστικούς νόμους», όπως και η αντίδραση της ηλικιωμένης κυρίας που θεώρησε ότι προσβλήθηκε. Αν, όμως, στη στάση περίμενε μαζί της κι ένα νεαρό κορίτσι, το πιθανότερο είναι ότι θα χαμογελούσε με το συμβάν, συμπληρώνοντας έτσι το «σύνολο των πιθανών αντιδράσεων συμπεριφοράς από την πλευρά του προορισμού». Σε κάθε περίπτωση, το όλο συμβάν συνιστά επικοινωνία για δύο λόγους: α) επειδή υπάρχει «ένας κανόνας που συνταιριάζει» στοιχεία που από μόνα τους δε σημαίνουν κάτι και β) επειδή ο κανόνας αυτός είναι γνωστός στα μέλη που επικοινωνούν, καθώς προέρχεται από μια συλλογική κοινωνική σύμβαση, δηλαδή από το (συλλογικό) υποκείμενο της σημείωσης. Ο Geertz (2003: 18), λοιπόν, καταλήγει: «Αυτό είναι όλο: ένα ψήγμα συμπεριφοράς, ένας κόκκος πολιτισμού και -ιδού!- μια κίνηση».

Για τον Έκο (1994: 69) οι ορισμοί (α), (β) και (γ) περιγράφουν **Κώδικες Σ** (δηλαδή κώδικες ως συστήματα ή δομές), ενώ ο ορισμός (δ) περιγράφει έναν **Κώδικα**.

Μπορούμε εδώ να παραλληλίσουμε τους *Κώδικες Σ* με τις στοιχειώδεις κοινωνικές δομές του Δομολειτουργισμού (π.χ. συγγένεια, παραγωγή, ψυχαγωγία κ.λπ.) και τον *Κώδικα* ως τη δομή εκείνη (κοινωνία) που συνδυάζει με διάφορους τρόπους τις στοιχειώδεις δομές και τους επιτρέπει να λειτουργούν.

Ο Κώδικας Σ ως δομή

Ο Έκο (1994: 70-71) περιγράφει ως εξής τη λειτουργία ενός Κώδικα Σ:

«Αν ληφθεί ανεξάρτητα από τα άλλα συστήματα με τα οποία μπορεί να σχετίζεται, ο Κώδικας Σ είναι μια δομή, δηλαδή ένα σύστημα,

α) όπου κάθε αξία ορίζεται από θέσεις και διαφορές και

β) που εμφανίζεται μόνον όταν διαφορετικά φαινόμενα συγκρίνονται αμοιβαία, αναφορικά με το ίδιο σύστημα σχέσεων».

Μεταφέρει, μάλιστα, την άποψη του Claude Lévi-Strauss (1960), σύμφωνα με την οποία «μια κατάταξη είναι δομημένη μόνον όταν εκπληροί δύο όρους: όταν είναι σύστημα που διέπεται από εσωτερική συνοχή· και όταν η συνοχή αυτή, που δεν μπορεί να γίνει αντιληπτή σ' ένα απομονωμένο σύστημα, αποκαλύπτεται στη μελέτη των μεταμορφώσεων, μέσω των οποίων διαφαίνονται οι παρόμοιες ιδιότητες σε φαινομενικά διαφορετικά συστήματα».

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι α) **ο Κώδικας Σ είναι ένας τρόπος ταξινόμησης** της πραγματικότητας, όπως την βιώνουν τα υποκείμενα της σημείωσης και β) **η ταξινόμηση αυτή παράγεται μέσα από την αναγνώριση κοινών στοιχείων** σε φαινομενικά διαφορετικά μεταξύ τους φαινόμενα.

Το παράδειγμα του οπαδικού τοτεμισμού είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση ενός Κώδικα Σ: οι οπαδοί κάθε (ποδοσφαιρικής ή άλλης) ομάδας παράγουν ένα σύστημα ταξινόμησης του «εαυτού» και του «άλλου». Οι οπαδοί του ΠΑΟΚ, για παράδειγμα, ταξινομούνται θετικά μέσα από την ταύτισή τους με το δικέφαλο αετό, που αποτελεί και το σήμα της ομάδας, και σε ορισμένες περιπτώσεις το επεξεργάζονται με το δικό τους τρόπο (στο σήμα της Θύρας 4 των φανατικών οπαδών, π.χ., ο αετός έχει τα φτερά του ανοιχτά και κρατά διάφορα επιθετικά αντικείμενα). Ταυτόχρονα, παράγουν για τους «άλλους» -στην περίπτωσή μας για τους οπαδούς του συμπολίτη τους Άρη- ένα αρνητικό ταξινομικό στερεότυπο, χαρακτηρίζοντάς τους ως «σκουλήκια», από το κίτρινο χρώμα της ομάδας.

Οι φανατικοί οπαδοί του Άρη (Super 3), με τη σειρά τους, λειτουργώντας στο ίδιο ακριβώς πλαίσιο, παράγουν για τον εαυτό μια θετική ταξινόμηση μέσω του συμβόλου του άγριου μπουλντόγκ. Ταυτόχρονα, όμως παράγουν για τον «άλλο» (τους οπαδούς του ΠΑΟΚ) ένα αρνητικό ταξινομικό χαρακτηριστικό που συνιστά επεξεργασία του ίδιου του αντίπαλου συμβόλου: αν ο αετός είναι «πτηνό», τότε το πιο γνωστό πτηνό -αφού ο αετός δεν υπάρχει στο αστικό περιβάλλον- είναι η «κότα». Η «κότα», όμως, συνδηλώνει μια σειρά από αρνητικά χαρακτηριστικά, όπως η απουσία θάρρους, η ηττοπάθεια, η αδυναμία της να πετάξει κ.ο.κ.

Οι οπαδοί του ΠΑΟΚ, απαντώντας στην ταξινόμηση αυτή, φορτίζουν το νέο συμβολισμό με θετικές συνδηλώσεις: αν ο «εαυτός» ταυτίζεται με την «κότα» και ο «άλλος» με τα «σκουλήκια», τότε η «κότα» υπερτερεί, δεδομένου ότι στο φυσικό κόσμο η κότα τρώει τα σκουλήκια. Στην ταξινόμηση αυτή οι οπαδοί του Άρη θα μπορούσαν να απαντήσουν με μια νέα ταξινόμηση κ.ο.κ. Έτσι, ο οπαδικός τοτεμισμός α) ορίζει την αξία μέσα «από **θέσεις και διαφορές**» και β) γίνεται αντιληπτός «μόνον όταν διαφορετικά φαινόμενα συγκρίνονται αμοιβαία, αναφορικά με **το ίδιο σύστημα σχέσεων**». Στο πλαίσιο αυτό ο οπαδικός τοτεμισμός συνιστά έναν Κώδικα Σ που λειτουργεί ως δομή, και αφορά μια σειρά από φαινόμενα επικοινωνίας που, αν και φαινομενικά διαφέρουν, επιβεβαιώνουν την ύπαρξη ενός συστήματος σχέσεων, εντός του οποίου αποκτούν νόημα.

ΔΕΝ ΠΩΛΕΙΤΑΙ

Κεφάλαιο Γ. Θεωρία Κωδίκων

1) «Σημεία» ή «σημειακές συναρτήσεις»;

Μέχρι τώρα επιχειρήσαμε να ορίσουμε την έννοια της Σημειωτικής χρησιμοποιώντας τον όρο «σημείο» και προσπαθώντας να τον προσδιορίσουμε. Ωστόσο, όπως σημειώνει ο Έκο (1994: 84), «για να κυριολεκτούμε, δεν υπάρχουν σημεία, αλλά μόνο **σημειακές συναρτήσεις** (...) Φαίνεται ορθότερο να χρησιμοποιούμε τη λέξη σημείο, ως το όνομα για τη μονάδα που αποτελείται από **περιεχόμενο – μορφή και έκφραση – μορφή** και που συγκροτήθηκε από την ενότητα που αποκαλούμε σημειακή συνάρτηση (...) Η σημειακή συνάρτηση πραγματοποιείται όταν δύο συναρτησιακοί όροι (έκφραση και περιεχόμενο) εισέρχονται σε αμοιβαίο συσχετισμό. Ο ίδιος συναρτησιακός όρος μπορεί να εισέλθει σ' έναν άλλο συσχετισμό, και επομένως να καταστεί όρος διαφορετικής συνάρτησης και να δημιουργήσει μια νέα σημειακή συνάρτηση. Επομένως **τα σημεία είναι προσωρινά αποτελέσματα κωδικοποιημένων κανόνων**, οι οποίοι καθιερώνουν μεταβατικούς συσχετισμούς στοιχείων που το καθένα τους δικαιούται (...) να εισέλθει σ' έναν άλλο συσχετισμό και επομένως να σχηματίσει ένα νέο σημείο».

Ας πάρουμε ένα συγκεκριμένο παράδειγμα:

Ο εκφωνητής των βραδινών τηλεοπτικών ειδήσεων, τελειώνοντας την εκφώνηση, κλείνει την εκπομπή με τη φράση «Καλή σας νύχτα».

Ο πρωθυπουργός της χώρας, σ' ένα βαρυσήμαντο βραδινό διάγγελμα προς τους πολίτες αναγγέλλει νέα μέτρα λιτότητας, για να μη χρεοκοπήσει η χώρα. Κλείνει το διάγγελμά του με την ίδια ακριβώς φράση: «Καλή σας νύχτα».

Συνιστά, άραγε, «σημείο» η επαναλαμβανόμενη αυτή έκφραση; Στην πραγματικότητα συνιστά διαφορετικά σημεία σε κάθε περίπτωση, τα οποία προκύπτουν από το γεγονός ότι **«δύο συναρτησιακοί όροι (έκφραση και περιεχόμενο) εισέρχονται σε αμοιβαίο συσχετισμό»**: στην πρώτη περίπτωση (δημοσιογράφος) το σημείο παράγεται από τη σημειακή συνάρτηση της έκφρασης («Καλή σας νύχτα») με το περιεχόμενο (ευγενική καθησυχαστική αποφώνηση). Στη δεύτερη, όμως, περίπτωση (πρωθυπουργός) το δεύτερο «στοιχείο» (περιεχόμενο) καταφέρνει **«να εισέλθει σ' έναν άλλο συσχετισμό και επομένως να σχηματίσει ένα νέο σημείο»**, να εκληφθεί, δηλαδή, από τους ακροατές / τηλεθεατές ως μια ανησυχητική πληροφόρηση για τη «νύχτα» που επέρχεται, μεταφορικά, στην οικονομία της χώρας και, επομένως, στην ατομική οικονομική κατάσταση του κάθε πολίτη.

«Μπορούμε, λοιπόν, να ισχυριστούμε -καταλήγει ο Έκο (1994: 85)- ότι δεν είναι αληθές πως ένας κώδικας οργανώνει σημεία. Είναι σωστότερο να πούμε ότι **ο κώδικας παρέχει τους κανόνες που δημιουργούν τα σημεία** ως απτά γεγονότα στην επικοινωνιακή σχέση».

Επομένως:

- Ένας κώδικας καθιερώνει το συσχετισμό ενός επιπέδου έκφρασης μ' ένα επίπεδο περιεχομένου
- Μια σημειακή συνάρτηση καθιερώνει το συσχετισμό ενός αφηρημένου στοιχείου του συστήματος έκφρασης μ' ένα αφηρημένο στοιχείο του συστήματος περιεχομένου
- Με τον τρόπο αυτό **ο κώδικας καθιερώνει γενικούς τύπους, και επομένως παράγει τον κανόνα** που δημιουργεί συγκεκριμένα δείγματα, δηλαδή σημεία που συνήθως εμφανίζονται στις επικοινωνιακές διαδικασίες.

2) Καταδήλωση και συνυποδήλωση.

Ας δούμε ξανά το παράδειγμα που χρησιμοποιήσαμε στην προηγούμενη ενότητα. Θεωρήσαμε ότι η έκφραση «Καλή σας νύχτα», όταν χρησιμοποιήθηκε από τον πρωθυπουργό, εκλήφθηκε από τους ακροατές / τηλεθεατές ως στοιχείο ανησυχητικό κ.λπ. Ήταν, όμως, αυτή η πρόθεση του πρωθυπουργού, όταν χρησιμοποίησε τη συγκεκριμένη έκφραση;

Είναι πολύ πιθανό -ίσως και πέρα για πέρα βέβαιο- ότι ο πρωθυπουργός δεν είχε σκοπό με τη χρήση της συγκεκριμένης έκφρασης να προκαλέσει ανησυχία. Το ότι την προκάλεσε, οφείλεται στη **διαδικασία της σημείωσης** από τη μεριά των αποδεκτών του μηνύματος, οι οποίοι το εξέλαβαν με τελείως διαφορετικό τρόπο.

Πώς θα μπορούσαμε να περιγράψουμε αυτό το φαινόμενο; Πώς μπορούμε να εξηγήσουμε τη λειτουργία του;

Το φαινόμενο αυτό περιγράφεται ως **καταδήλωση και συνυποδήλωση**. Ως **καταδήλωση** θα μπορούσαμε να περιγράψουμε την επικοινωνιακή διαδικασία ανάμεσα σ' έναν πομπό κι έναν δέκτη στο πλαίσιο μιας καθιερωμένης κωδικοποίησης: η έκφραση «Καλή σας νύχτα» είναι π.χ. καθιερωμένη στο πλαίσιο του κώδικα ευγένειας, και είναι βέβαιο ότι ο πρωθυπουργός την χρησιμοποίησε με αυτό τον τρόπο. Ωστόσο, πόσο είναι πιθανό ένας πρωθυπουργός να μας καληνυχτίσει; Κατά κανόνα, αυτό δε συμβαίνει, επομένως όταν συμβεί, πρόκειται για μια εξαιρετική περίπτωση του κανόνα, η οποία έχει τη δυνατότητα να αυτονομηθεί, «να εισέλθει σ' έναν άλλο συσχετισμό και επομένως να σχηματίσει ένα νέο σημείο», καθιερώνοντας έναν νέο κανόνα, οπωσδήποτε πιο ασταθή και διφορούμενο σε σχέση με αυτόν από τον οποίο προέρχεται. Όταν, λοιπόν, ο πρωθυπουργός μας καληνυχτίζει, αυτό δεν μπορεί να εκληφθεί ως καθησυχαστικό στοιχείο περιεχομένου στο πλαίσιο του κώδικα, αλλά αντίθετα στο πλαίσιο ενός υπό-κώδικα ως ανησυχητικό στοιχείο περιεχομένου. Με την έννοια αυτή, ενώ

έχουμε μια καταδηλωτική έκφραση («Καλή σας νύχτα») και μια αντίστοιχη, ενδεχομένως, πρόθεση από τη μεριά του πομπού, στην πραγματικότητα το μήνυμα **λειτουργεί συνυποδηλωτικά** στο πλαίσιο ενός υπό-κώδικα.

«Η διαφορά μεταξύ καταδήλωσης και συνυποδήλωσης -σχολιάζει ο Έκο (1994: 93)- δεν είναι (όπως υποστηρίζουν πολλοί συγγραφείς) διαφορά μεταξύ 'μονοσήμαντης' και 'άσαφούς' σημασίας ή μεταξύ 'αναφορικής' και 'συναισθηματικής' επικοινωνίας κ.ο.κ. **Αυτό που συνιστά τη συνυποδήλωση καθ' εαυτή είναι ο συνυποδηλωτικός κώδικας που την καθιερώνει.** Χαρακτηριστικό ενός συνυποδηλωτικού κώδικα είναι το γεγονός ότι η περαιτέρω σημασία βασίζεται συμβατικά σε μια πρωτογενή (...) Έτσι, η διαφορά ανάμεσα στην καταδήλωση και στη συνυποδήλωση οφείλεται απλώς σε μια κωδικοποιητική σύμβαση, άσχετα από το γεγονός ότι οι συνυποδηλώσεις είναι συχνά λιγότερο σταθερές από τις καταδηλώσεις (...) Εφ' όσον ένας συνυποδηλωτικός κώδικας βασίζεται σ' έναν κώδικα βασικότερο, μπορεί να ονομαστεί **υποκώδικας**».

3) Καταδηλωτικά και συνυποδηλωτικά γνώρισματα

Ας προσπαθήσουμε τώρα να διατυπώσουμε την καταδήλωση και τη συνυποδήλωση με πιο σημειωτικό τρόπο: αφού, όπως είδαμε, ένα σημείο είναι το προϊόν μιας σημειακής συνάρτησης, τότε μπορούμε να το ονομάσουμε «**σημειακό φορέα**», αναφορικά με τα σημαινόμενά του. Επίσης ξέρουμε ήδη ότι ένα κώδικας, εντός του οποίου συμβαίνει μια σημειακή συνάρτηση είναι στην πραγματικότητα ένας **Κώδικας Σ**, δηλαδή μια δομή που συγκροτεί ένα σύστημα από σημασίες, με άλλα λόγια ένα «**σημασιολογικό σύστημα**».

Με βάση τους όρους αυτούς, ένας σημειακός φορέας μπορεί να αναφέρεται:

- σ' ένα **δίκτυο θέσεων** / σημασιών μέσα στο **ίδιο σημασιολογικό σύστημα** (καταδήλωση)
- σ' ένα **δίκτυο θέσεων** / σημασιών μέσα σε **διαφορετικά σημασιολογικά συστήματα** (συνυποδήλωση)

στην περίπτωση αυτή,

- **καταδηλωτικό γνώρισμα** είναι μία από τις θέσεις ενός σημασιολογικού συστήματος, προς την οποία ο Κώδικας Σ κάνει να αντιστοιχεί ένας σημειακός φορέας **χωρίς καμία προηγούμενη μεσολάβηση**
- **συνυποδηλωτικό γνώρισμα**, αντίθετα, είναι μία από τις θέσεις ενός σημασιολογικού συστήματος, προς την οποία ο κώδικας κάνει να αντιστοιχεί ένας σημειακός φορέας **με τη μεσολάβηση ενός προηγούμενου καταδηλωτικού γνωρίσματος**

Αυτή ακριβώς η **διαδικασία της μεσολάβησης** είναι που παράγει μια νέα σημασιολογική ή **πολιτισμική μονάδα**.

Ας ξαναγυρίσουμε στο παράδειγμα της προηγούμενης ενότητας για να καταλάβουμε καλύτερα: ο σημειακός φορέας (σημαίνον / έκφραση) «Καλή σας

νύχτα» αντιστοιχεί σε μια θέση του σημασιολογικού συστήματος μέσω του Κώδικα Σ1 που αφορά την ευγένεια. Έτσι συνιστά ένα καταδηλωτικό γνώρισμα (κάποιος μας καληνυχτίζει ευγενικά).

Ο ίδιος σημειακός φορέας, όμως, στην περίπτωση της εκφώνησής του από τον πρωθυπουργό, δεν παράγει την ίδια σημασιολογική θέση στο πλαίσιο ενός Κώδικα Σ2 (υποκώδικα), γιατί συνιστά κατά κάποιον τρόπο «παραβίαση» μιας κανονικότητας (είναι εξαιρετικά σπάνιο ή και απίθανο να μας καληνυχτίσει ένας πρωθυπουργός!). Με αυτή την έννοια δεν παράγεται μια «θέση» / σημασία στο πλαίσιο του σημασιολογικού συστήματος «ευγένεια» (Κώδικας Σ1), αλλά μια «θέση» / σημασία στο πλαίσιο του σημασιολογικού συστήματος «ανησυχία» (Κώδικας Σ2). Η νέα αυτή σημασιολογική θέση συνιστά **συνυποδηλωτικό γνώρισμα**, γιατί η σημασία της οφείλεται **στη μεσολάβηση** μιας ήδη καθιερωμένης σημασίας (ευγενική αποφώνηση) στο πλαίσιο του Κώδικα Σ1. Στην περίπτωσή μας, όμως, η νέα σημασιολογική θέση παράγεται στο πλαίσιο του Κώδικα Σ2 (ανησυχία), ο οποίος λειτουργεί με τον τρόπο αυτό ως υποκώδικας. Με την έννοια αυτή, εδώ έχουμε την παραγωγή μιας νέας σημασιολογικής / πολιτισμικής μονάδας².

Μπορούμε, λοιπόν, τώρα να δώσουμε δύο πιο ολοκληρωμένους ορισμούς για την καταδήλωση και τη συνυποδήλωση (Eko 1994: 141):

- **Καταδήλωση είναι** μια σημασιολογική / πολιτισμική μονάδα η οποία συνιστά μια **πολιτισμικά αναγνωρισμένη ιδιότητα** των πιθανών της «αναφερομένων» (σημασιών)
- **Συνυποδήλωση είναι** μια σημασιολογική / πολιτισμική μονάδα η οποία **μεταφέρεται** από την καταδήλωσή της και **δεν αντιστοιχεί υποχρεωτικά σε μια πολιτισμικά αναγνωρισμένη ιδιότητα** των πιθανών της «αναφερομένων» (σημασιών)³.

Με την έννοια αυτή η συνυποδήλωση είναι, από σημειωτική σκοπιά, μια δημιουργική σημείωση, αφού παράγει νέες σημασιολογικές / πολιτισμικές μονάδες. Με άλλα λόγια, η διαδικασία παραγωγής του πολιτισμικού ιστού ως «ιστού από σημασίες», όπως τον προσδιορίζει ο Geertz, είναι σε μεγάλο βαθμό προϊόν της διαδικασίας της συνυποδήλωσης.

4) Η έννοια του «κειμένου»

² Ένα άλλο χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτού του τύπου είναι η διάψευση κάποιας πληροφορίας από τους πολιτικούς: επειδή ακριβώς λειτουργεί ένας υποκώδικας «αντιστροφής», ως τον ονομάσουμε, κάθε φορά που κάποιος πολιτικός διαψεύδει μια είδηση, ο κόσμος που τον ακούει αντιλαμβάνεται συνυποδηλωτικά ότι η είδηση ισχύει! Αυτή η διαδικασία, όμως, παράγει μια νέα σημασιολογική / πολιτισμική μονάδα στο πλαίσιο του «πολιτικού πολιτισμού».

³ Για παράδειγμα, οι ίδιοι οι πολιτικοί δεν αναγνωρίζουν ότι μεταφέρουν την αντίστροφη σημασία προς τους πολίτες, όταν διαψεύδουν μια είδηση. Αντίθετα, θεωρούν ότι λειτουργούν καταδηλωτικά.

Αφού δεχόμαστε, όμως, ότι σε κάθε περίπτωση επικοινωνίας ο σημειακός φορέας (το σημαίνον / έκφραση / μορφή) μπορεί να εκληφθεί με διαφορετικούς τρόπους και να παραγάγει διαφορετικές σημασιολογικές / πολιτισμικές μονάδες, τότε τίθεται εύλογα το ερώτημα: **τι είναι στην πραγματικότητα ένα μήνυμα;**

Σύμφωνα με τον Metz (Έκο 1994: 96), σε κάθε περίπτωση επικοινωνίας (εκτός σπάνιων εξαιρέσεων) δεν έχουμε να κάνουμε με μήνυμα αλλά με **κειμένο**, που αντιπροσωπεύει **το αποτέλεσμα της συνύπαρξης πολλών κωδίκων** (Κωδίκων Σ) ή τουλάχιστον ενός κώδικα **και πολλών υποκωδίκων** (Κωδίκων Σ επίσης).

Η έννοια του κειμένου, την οποία εισηγείται ο Metz, είναι ιδιαίτερα σημαντική. Είτε ετυμολογήσουμε τη λέξη στα ελληνικά (από το ρήμα κείμαι / βρίσκομαι) είτε στα αγγλικά (text από τη λέξη texture / υφή, ύφανση), η έννοια του κειμένου διαμορφώνεται είτε ως αυτό που κείται μπροστά μας ανοιχτό στην παρατήρηση, είτε ως αυτό που συνιστά το προϊόν της ταυτόχρονης συνύπαρξης πολλών δεδομένων μαζί σ' ένα ενιαίο σώμα. Με την ίδια εννοιολόγηση του «κειμένου» ο Clifford Geertz (2003: 17, 22) σχολιάζει, προσδιορίζοντας την εθνογραφία: «(...) κάνω εθνογραφία σημαίνει δημιουργώ σχέση, επιλέγω πληροφορητές, μεταγράψω κείμενα, καταγράψω γενεαλογίες, χαρτογραφήω περιοχές, κρατάω ημερολόγιο κ.ο.κ. (...) Η άσκηση της εθνογραφίας μοιάζει με την προσπάθεια ανάγνωσης (με την έννοια 'κατασκευάζω μια ανάγνωση') ενός χειρογράφου – ξένου, ξεθωριασμένου, γεμάτου παραλείψεις, ασυναρτησίες, ύποπτες διορθώσεις και μεροληπτικά σχόλια, γραμμένου όμως όχι με συμβατικά ηχητικά γραφήματα, αλλά με φευγαλέα παραδείγματα μορφοποιημένης συμπεριφοράς».

Ας ξαναγυρίσουμε, όμως στην υπόδειξη του Metz. Σε τι ακριβώς συνίσταται αυτή η πολλαπλή συνύπαρξη των κωδίκων και υποκωδίκων; Σύμφωνα με τον Metz, μπορούμε να διακρίνουμε:

- την **οριζόντια πολλαπλότητα των κωδίκων**

π.χ. στην παροιμία «στου κουφού την πόρτα, όσο θέλεις βρόντα», μπορούμε να διακρίνουμε δύο μέρη

α) στου κουφού την πόρτα

β) όσο θέλεις βρόντα

Μπορούμε, ωστόσο, να διαπιστώσουμε το εξής φαινόμενο: ενώ η παροιμία είναι ευρέως γνωστή, στην ηλικιακή ομάδα των εφήβων έχει παραλλαχτεί ως εξής:

α) στου κουφού την πόρτα

β) παρ' την πόρτα και φύγε

Έτσι, ακούγοντας την παροιμία στη μία ή την άλλη της μορφή, ενώ στην ουσία δεν παραλλάσσεται σημαντικά το σημασιολογικό της φορτίο, ωστόσο σε κάθε περίπτωση υπάρχει ένα **συνυποδηλωτικό περιεχόμενο, αυτό που επισημαίνει την ηλικία του χρήστη της παροιμίας**. Έτσι η ίδια η παροιμία

μετατρέπεται σε «κείμενο» με πολλαπλές σημασίες λόγω της οριζόντιας επεξεργασίας της στο πλαίσιο διαφορετικών υποκωδίκων.

- την **κάθετη πολλαπλότητα των κωδίκων**

Ας επιχειρήσουμε τώρα να εξετάσουμε την παρακάτω γελοιογραφία:

Εδώ το «κείμενο» που μας αφορά να συζητήσουμε δεν είναι μόνο λεκτικό αλλά ταυτόχρονα και εικονικό. Έτσι, μπορούμε να διερευνήσουμε την παράλληλη ύπαρξη κωδίκων και υποκωδίκων σε δύο επίπεδα:

α) στο λεκτικό

ο Κώδικας Σ1 μας επιτρέπει να αναγνώσουμε την καταδήλωση: στο ερώτημα «Πιστεύεις ότι θα ορθοποδήσουμε ποτέ οικονομικά;» οι πιθανές απαντήσεις – «θέσεις» θα μπορούσαν να είναι: «Ναι», «Όχι», «Πού να ξέρω;», «Εξαρτάται» κ.ο.κ.

Ωστόσο η απάντηση στο ερώτημα συνοδεύεται από το σχόλιο: «Τις οικονομικές σελίδες τις έχεις εσύ». Η απάντηση αυτή είναι δόκιμη στις περιπτώσεις εκείνες, όπου ένας υποκώδικας μας επιτρέπει να την κατανοήσουμε:

- ας φανταστούμε **ένα ζευγάρι που διαβάζει την κυριακάτικη εφημερίδα του στο μπαλκόνι**. Ο σύζυγος ρωτάει: «Πιστεύεις ότι θα ορθοποδήσουμε ποτέ οικονομικά;» Και η σύζυγος απαντά: «Πού να ξέρω; Τις οικονομικές σελίδες τις έχεις εσύ». (υποκώδικας Σ1)
- Το ίδιο ζευγάρι, όμως, συναρτά τη συζήτηση για την οικονομική κρίση με βάση τις οικονομικές σελίδες της εφημερίδας. Έτσι μπορούμε να αντιληφθούμε την **παράλληλη ύπαρξη ενός άλλου υποκώδικα**, στο πλαίσιο του οποίου η διαμόρφωση της κοινής γνώμης περνά μέσα από **τα θεσμικά κανάλια των ΜΜΕ**. (υποκώδικας Σ2)

β) στο εικονικό

αν τώρα περάσουμε στο εικονικό επίπεδο, ο Κώδικας Σ1 μας επιτρέπει και πάλι να αναγνωρίσουμε την καταδήλωση: «Πιστεύεις ότι θα ορθοποδήσουμε ποτέ οικονομικά;»

- τώρα το ερώτημα το διατυπώνει ένας άστεγος -θύμα της οικονομικής κρίσης- σ' έναν άλλον άστεγο (υποκώδικας Σ3, εικονικός), γεγονός που υπονομεύει την τυπική του αξία, όπως είναι καθιερωμένη (π.χ. στο πλαίσιο που περιγράψαμε πιο πριν).
- Επιπλέον, μπορούμε να αναγνωρίσουμε έναν ακόμη υποκώδικα (Σ4, εικονικός) που μας δίνει το νόημα μιας άλλης αντιμετώπισης της εφημερίδας και γενικότερα των ΜΜΕ, αφού εδώ ο τύπος δεν έχει καμιά θεσμική αξία αλλά, εντέλει, μια πρακτική αλλά ουσιαστικά αναποτελεσματική: να σκεπάζει τους άστεγους για να τους προστατέψει από το κρύο. Έτσι το ερώτημα που έχει ένα πραγματικό καταδηλωτικό νόημα στο πλαίσιο του Κώδικα Σ1, στο συγκεκριμένο «κείμενο» υπονομεύεται από την ταυτόχρονη παρουσία τεσσάρων τουλάχιστον ακόμη υποκωδίκων.

Με τα λόγια του Ουμπέρτο Έκο (1994: 96), «συνήθως ένας και μόνο σημειακός φορέας [σημαίνον / έκφραση / μορφή] μεταφέρει πολλά συνυφασμένα περιεχόμενα και, επομένως, αυτό που συνήθως αποκαλείται 'μήνυμα' είναι στην πραγματικότητα ένα *κείμενο*, του οποίου το περιεχόμενο είναι ένας πολύπτυχος λόγος».

5) Υπερκωδικοποίηση – υποκωδικοποίηση

Ας δούμε, τώρα, πώς περιγράφεται αυτή η διαδικασία με τεχνικούς, δηλαδή σημειωτικούς όρους. Με άλλα λόγια, πώς παράγονται αυτοί οι παράλληλοι κώδικες και υποκώδικες; Στη σημειωτική θεωρία υπάρχουν δύο βασικοί όροι, η υπέρ-κωδικοποίηση και η υπό-κωδικοποίηση.

Υπερκωδικοποίηση είναι η διαδικασία με την οποία «στη βάση ενός προκαθιερωμένου κανόνα, προτάθηκε ένας νέος κανόνας, που διέπει μια σπανιότερη εφαρμογή του πρώτου. (...) [Έτσι] ένας βασικός κώδικας θεσπίζει ότι μια συγκεκριμένη γραμματική διάταξη είναι κατανοητή και αποδεκτή (...) και ένας περαιτέρω κανόνας (ο οποίος δεν αναιρεί τον προηγούμενο αλλά τον θεωρεί αφετηρία) θεσπίζει ότι η εν λόγω διάταξη οφείλει να χρησιμοποιείται υπό δεδομένες συνθήκες και με μίαν ορισμένη συνυποδήλωση ύφους» (Έκο 1994: 213-214).

Ας δούμε ένα παράδειγμα:

Στην ερώτηση

«Πώς είσαι;»

Υπάρχει μια σειρά από «γραμματικές διατάξεις κατανοητές και αποδεκτές» στο πλαίσιο ενός «βασικού κώδικα»

«Πολύ καλά, ευχαριστώ!»

«Μια χαρά!»

«Όλα ο.κ.»

κανόνας 1 ή

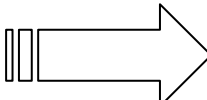
Κώδικας Σ1

«'Ντάξει μωρέ...» (αποδεκτές / κατανοητές

«Δε βαριέσαι, έχω υπάρξει και καλύτερα...» εκφράσεις χαιρετισμού)

.....

Όταν, όμως, το ερώτημα απευθύνεται από έναν ιεραρχικά ανώτερο σ' έναν ιεραρχικά κατώτερο (σύμφωνα με τη θεμελιωμένη και κοινωνικά αποδεκτή ιεράρχηση), τότε από το σύνολο των «αποδεκτών και κατανοητών γραμματικών διατάξεων» η επιβεβλημένη επιλογή είναι:

«Πολύ καλά, ευχαριστώ!» **κανόνας 2 ή Υποκώδικας Σ1**

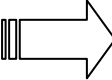
Έτσι, όμως, διαμορφώνεται ένας υποκώδικας που «θεσπίζει ότι η εν λόγω διάταξη οφείλει να χρησιμοποιείται υπό δεδομένες συνθήκες και με μια ορισμένη συνυποδήλωση ύφους» (για παράδειγμα συνοδεύεται από ένα «αυθόρμητο» χαμόγελο, μια ελαφριά υπόκλιση, μια σπουδή για ανταπόδοση του χαιρετισμού κ.λπ.)

Ας πάρουμε τώρα ένα δεύτερο παράδειγμα:

Στη γνωστή τηλεοπτική διαφήμιση ο νεαρός μαθητής, μιλώντας με τον «κολλητό» του στο τηλέφωνο, λέει: «Ε, να διάβασα και τώρα πετάω χαρταετό...». Η μητέρα του νεαρού, ακούγοντας τη συγκεκριμένη έκφραση, κοιτάζει απορημένη από το παράθυρο, αλλά δε βλέπει κανέναν χαρταετό. Άλλωστε, πώς θα μπορούσε να συμβαίνει κάτι τέτοιο, αφού ο νεαρός είναι μέσα στο σπίτι;

Στην περίπτωση αυτή η υπέρ-κωδικοποίηση λειτουργεί ως εξής:

«Πετάω χαρταετό» **κανόνας 1 ή Κώδικας Σ1** (κυριολεξία / καταδήλωση)

«Χαζεύω, βαριέμαι, σκοτώνω την ώρα μου» **κανόνας 2 ή Υποκώδικας Σ1**
(μεταφορά / συνυποδήλωση)

Έτσι, όμως, διαμορφώνεται ένας υποκώδικας που εκ νέου «θεσπίζει ότι η εν λόγω διάταξη οφείλει να χρησιμοποιείται υπό δεδομένες συνθήκες και με μια ορισμένη συνυποδήλωση ύφους» (στη συγκεκριμένη περίπτωση, όταν πρόκειται για ενδοεπικοινωνία μεταξύ «κολλητών»). Το γεγονός, μάλιστα, ότι η μητέρα του νεαρού δεν αναγνωρίζει το περιεχόμενο του «κειμένου», όπως λειτουργεί στο πλαίσιο του Υποκώδικα Σ1, επιβεβαιώνει τη διαπίστωση που κάνει ο Έκο (1994: 215) σχετικά με τη διαδικασία της υπερκωδικοποίησης:

«Συχνά μια κοινωνία δεν αναγνωρίζει τους υπερκωδικοποιημένους κανόνες, οι οποίοι στην πραγματικότητα επιτρέπουν την κοινωνική ανταλλαγή σημείων (...) Προφανώς οι πράξεις υπερκωδικοποίησης, όταν γίνουν εντελώς αποδεκτές, παράγουν αυτό που ονομάσαμε υποκώδικα: με την έννοια αυτή, η

υπερκωδικοποίηση είναι μια καινοτόμος δραστηριότητα που βαθμηδόν χάνει την προκλητική της δύναμη και γεννά την κοινωνική αποδοχή⁴».

Υποκωδικοποίηση, τώρα, είναι η πράξη μέσω της οποίας, όταν απουσιάζουν αξιόπιστοι προκαθορισμένοι κανόνες, [επιτρέπεται] να αναγνωριστούν ορισμένα τμήματα των κειμένων ως διακριτές πολιτισμικές μονάδες «ενός κώδικα υπό διαμόρφωση, έστω κι αν οι συνδυαστικοί κανόνες, που διέπουν τα πιο βασικά συνθετικά στοιχεία των εκφράσεων, και οι αντίστοιχες μονάδες περιεχομένου παραμένουν άγνωστοι» (Έκο 1994: 218).

Ας δούμε και πάλι ένα παράδειγμα:

Όταν ένας μετανάστης βρεθεί σ' ένα αλλόγλωσσο περιβάλλον, πώς καταφέρνει να επικοινωνήσει με το περιβάλλον αυτό; Συνήθως χρησιμοποιεί χειρονομίες για να περιγράψει αυτό που ζητά (πρβλ. το γνωστό παιχνίδι «ταμπού» ή την «παντομίμα», όπου ο δέκτης προσπαθεί να κατανοήσει το περιεχόμενο της επικοινωνίας με αυστηρούς περιορισμούς στο λόγο ή και καθόλου λόγο), και επιπλέον αντιλαμβάνεται την ανταπόκριση των «συνομιλητών» του μέσα από γενικά ταξινομημένες ως «θετικές» συνυποδηλώσεις (π.χ. χαμόγελο) ή ως «αρνητικές» συνυποδηλώσεις (π.χ. έντονες χειρονομίες, συνοφρυωμένα πρόσωπα κ.λπ.)⁵.

Ένα δεύτερο παράδειγμα θα μπορούσε να είναι το εξής:

Σε μια συντροφιά αγοριών που παρακολουθούν έναν ποδοσφαιρικό αγώνα, βρίσκεται ένα κορίτσι που δεν ασχολείται καθόλου με το ποδόσφαιρο. Στην προσπάθειά της να καταλάβει τι συμβαίνει, ρωτά τα αγόρια, αλλά εκείνα απορροφημένα από το σημαντικό παιχνίδι την αγνοούν ή της απαντούν με μισόλογα. Εκείνη τότε προσπαθεί να κατανοήσει τους κανόνες του παιχνιδιού διακρίνοντας τα βασικά του στοιχεία (ομαδοποίηση των ποδοσφαιριστών από τις όμοιες χρωματικά ενδυμασίες τους, αποσαφήνιση του σκοπού – goal, ταύτιση των νεαρών θεατών με τη μία ή την άλλη ομάδα μέσα από τις συναισθηματικές τους αντιδράσεις κ.ο.κ.), χωρίς ωστόσο να είναι σε θέση να αναγνωρίζει πλήρως τους «συνδυαστικούς κανόνες» ή «τις αντίστοιχες μονάδες περιεχομένου».

Συμπερασματικά:

⁴ Είναι χαρακτηριστική η εικόνα -στο παράδειγμα της συγκεκριμένης διαφήμισης- που δείχνει την έκφραση καταχωρημένη στο λεξικό (επομένως, ενταγμένη στο πλαίσιο των «αποδεκτών και κατανοητών γραμματικών διατάξεων»). Το ίδιο. Άλλωστε, συμβαίνει με μια σειρά από ποιητικές εκφράσεις, κυρίως μεταφορές, που έχουν γίνει μέρος της «κανονικής» επικοινωνιακής συμπεριφοράς μας.

⁵ Στο πλαίσιο αυτό θα μπορούσε να απαντηθεί και το εξής θεμελιώδες ερώτημα: πώς έμαθε ισπανικά ή αγγλικά ο πρώτος ινδιάνος ομιλητής του Νέου Κόσμου που ήρθε σε επαφή με τους αντίστοιχους εξερευνητές; Το ερώτημα ισχύει σε κάθε αντίστοιχη περίπτωση και μπορεί να απαντηθεί μέσα από τη διαδικασία της υποκωδικοποίησης.

- Η **υπερκωδικοποίηση** προχωράει από υπάρχοντες κώδικες σε πιο **αναλυτικούς υποκώδικες**
- Η **υποκωδικοποίηση** προχωράει από μη υπάρχοντες κώδικες σε **εν δυνάμει κώδικες**.

Κεφάλαιο Δ. Θεωρία παραγωγής σημείων

«Τι συμβαίνει όταν παράγω ένα σημείο ή μια αλληλουχία σημείων; -αναρωτιέται ο Έκο (1994: 221-222)- Κατ' αρχήν οφείλω να επιτελέσω έργο καθαρά από άποψη σωματικής έντασης, διότι οφείλω να 'μιλήσω'. Τα λεγόμενα συχνά θεωρούνται εκπομπές ήχων, όμως μπορούμε να διευρύνουμε την έννοια αυτή και να θεωρήσουμε 'λεγόμενο'⁶ κάθε παραγωγή σημάτων. Επομένως μιλώ, όταν ζωγραφίζω μια εικόνα, όταν κάνω μια σκόπιμη χειρονομία ή όταν παράγω ένα αντικείμενο που, εκτός από την τεχνική του λειτουργία, αποσκοπεί σε κάποια επικοινωνία. Σε κάθε περίπτωση, η πράξη της ομιλίας προϋποθέτει έργο. Κατ' αρχήν, το έργο παραγωγής του σήματος. Κατά δεύτερον, το έργο επιλογής ανάμεσα από όσα σύνολα σημάτων έχω στη διάθεσή μου, τα οποία πρέπει να διαρθρωθούν ώστε να συνθέσουν μια έκφραση, όπως επίσης και το έργο του εντοπισμού μιας μονάδας έκφρασης, ώστε να συνθέσω μια έκφραση – αλληλουχία, ένα μήνυμα, ένα κείμενο (...) Ας υποθέσουμε τώρα ότι, αντί ν' αρθρώσω λέξεις, ζωγραφίζω την εικόνα που αντιστοιχεί σ' ένα αντικείμενο, όπως όταν ζωγραφίζω έναν σκύλο για να συμβουλέψω τον κόσμο να "προσέξει" τον σκύλο στον κήπο μου».

1) Η έννοια του «εικονισμού»

Στην παράγραφο που προηγήθηκε ο Έκο μας εισάγει στην **έννοια του «εικονισμού»**. Πρόκειται για το φαινόμενο εκείνο σύμφωνα με το οποίο «υπάρχουν υποκινούμενα ως ένα βαθμό σημεία, σημεία όμοια με, ανάλογα προς, φυσικά συνδεδεμένα με το αντικείμενό τους» (Έκο 1994: 292). Σύμφωνα με τον Morris (1946), «εικονικό σημείο είναι κάθε σημείο όμοιο από μερικές απόψεις μ' αυτό που καταδηλοί. Επομένως η εικονικότητα είναι ζήτημα βαθμού».

2) Διαβαθμίσεις της εικονικότητας

Ποιοι είναι, όμως, αυτοί οι βαθμοί ομοιότητας; Ας τους αναφέρουμε:

- Το επονομαζόμενο εικονικό σημείο έχει τις ίδιες ιδιότητες με το αντικείμενό του

⁶ Ο Clifford Geertz (2003: 32) αναφέρει σχετικά με αυτό το ζήτημα: «Η εθνογραφική περιγραφή (...) είναι ερμηνευτική. Αυτό που ερμηνεύει είναι η ροή του κοινωνικού λόγου. Και η ερμηνευτική διαδικασία συνίσταται στην προσπάθεια να περισωθεί το 'λεχθέν' αυτού του λόγου από τις εφήμερες περιστάσεις του και να παγιωθεί με αναγώγιμους όρους».

- Το επονομαζόμενο εικονικό σημείο είναι όμοιο με το αντικείμενό του
- Το επονομαζόμενο εικονικό σημείο είναι ανάλογο με το αντικείμενό του
- Το επονομαζόμενο εικονικό σημείο υποκινείται από το αντικείμενό του

Ωστόσο, σε κάθε επίπεδο ομοιότητας από τα παραπάνω υπάρχει η εξής πιθανότητα:

- Τα επονομαζόμενα εικονικά σημεία κωδικοποιούνται αυθαίρετα

Αν κάτι τέτοιο ισχύει, τουλάχιστον σε κάποιες περιπτώσεις, τότε είμαστε υποχρεωμένοι να διατυπώσουμε μια γενικότερη πρόταση ως εξής:

- Τα επονομαζόμενα εικονικά σημεία, είτε αυθαίρετα είτε όχι, μπορούν ν' αναλυθούν σε διακριτές κωδικοποιημένες μονάδες και μπορούν να υπόκεινται σε πολλαπλή άρθρωση, όπως και τα ρηματικά σημεία.

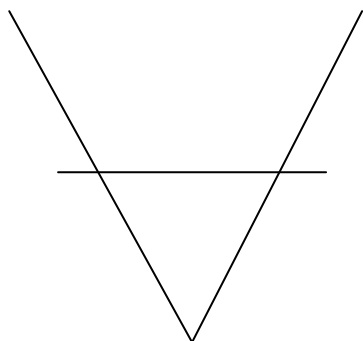
3) Εικονικά σημεία και αντιληπτικά φυσικά ερείσματα

Ας δούμε, τώρα, μερικά ενδεικτικά παραδείγματα πριν καταλήξουμε σ' ένα περισσότερο σαφές και οριστικό συμπέρασμα:

«Είμαστε πράγματι σίγουροι ότι τα εικονικά σημεία είναι 'όμοια' με τα αντικείμενα που υποκαθιστούν; Είμαστε καν σίγουροι ότι υποκαθιστούν κάποια αντικείμενα; Ας εξετάσουμε μια διαφήμιση. Ένα απλωμένο χέρι που προσφέρει ένα ποτήρι που αφρίζει με φρεσκοσερβιρισμένη μύρα, ενώ ένα λεπτό στρώμα πάχνης σκεπάζει το γυαλί και μεταφέρει αμέσως μιαν αίσθηση δροσιάς. Θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε ποιες από τις ιδιότητες του αντικειμένου περιέχει η εικόνα. Δεν υπάρχει ούτε μύρα, ούτε ποτήρι στη σελίδα, ούτε καν το υγρό και παγωμένο επίστρωμα. Αισθάνομαι κάποια οπτικά ερεθίσματα, χρώματα, χωρικές σχέσεις, στιγμιότυπα φωτός και τα συντονίζω σε μια δεδομένη αντιληπτική δομή. Το ίδιο συμβαίνει κι όταν κοιτάζω ένα πραγματικό ποτήρι μύρα· συνδέω κάποια ερεθίσματα που προέρχονται από ένα αδόμητο ακόμα πεδίο και παράγω ένα perceptum [ιδέα] που βασίζεται σε μια προγενέστερη εμπειρία (...). **Τα εικονικά σημεία [λοιπόν] δεν διαθέτουν τις 'ίδιες' φυσικές ιδιότητες με τ' αντικείμενά τους, αλλά (...) βασίζονται στην 'ίδια' αντιληπτική 'δομή' ή στο ίδιο σύστημα σχέσεων (...)** Ας υποθέσουμε τώρα ότι σχεδιάζω το περίγραμμα ενός αλόγου σ' ένα φύλλο χαρτί με μια συνεχή και στοιχειώδη γραμμή. Η μόνη ιδιότητα που διαθέτει το αλόγο μου (η συνεχής μαύρη γραμμή) είναι αυτή ακριβώς η ιδιότητα που δεν διαθέτει το αληθινό αλόγο (...) Έτσι **μια γραφική σύμβαση** μας επιτρέπει να μετασηματίσουμε στο χαρτί τα στοιχεία μιας **σηματικής αντιληπτικής ή εννοιακής σύμβασης** η οποία **υποκίνησε το σήμα**» (Έκο 1994: 295-296).

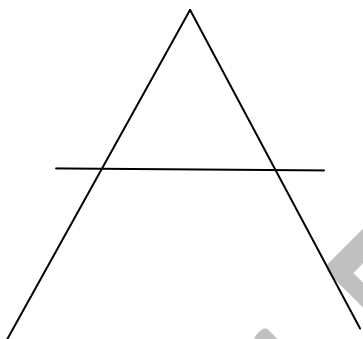
Το ερώτημα που επανέρχεται, όμως, είναι το εξής: **Είναι η σύμβαση αυτή αυθαίρετη;**

Ας δούμε ένα ακόμη παράδειγμα:

Το συγκεκριμένο εικονικό σημείο προέρχεται από τα ιερογλυφικά και αναπαριστά ένα κεφάλι βοδιού. Η λέξη που χρησιμοποιούσαν οι αρχαίοι Αιγύπτιοι για το βόδι ήταν η λέξη ALEF.

Ας αντιστρέψουμε τώρα το σχήμα:

Το αντεστραμμένο εικονικό σημείο συμβολίζει το πρώτο γράμμα του ελληνικού και του λατινικού αλφαβήτου, το ΑΛΦΑ, στο συμβολισμό του οποίου το περιεχόμενο της ιερογλυφικής παράστασης (βόδι) έχει χαθεί, παρότι διατηρείται μια παραφθορά της γλωσσικής εκφοράς του (ALEF-ΑΛΦΑ).

Θα μπορούσε, λοιπόν, κανείς να ισχυριστεί ότι η μεταφορά αυτή είναι αυθαίρετη. Ωστόσο, θα πρέπει να εξετάσουμε το ζήτημα κατά περίπτωση: στην περίπτωση της ιερογλυφικής αναπαράστασης, μια «γραφική σύμβαση» μας επιτρέπει να μετασχηματίσουμε στο χαρτί μια «σηματική αντιληπτική σύμβαση» που υποκινεί το σήμα, ώστε να γίνει αντιληπτό ως «βόδι». Στην περίπτωση αυτή **η σύμβαση παρουσιάζεται συνεπής**, αφού σε γενικές γραμμές η γραμμική σύμβαση αναπαριστά σχηματικά το αντικείμενό της.

Στην περίπτωση της αντιστροφής του σήματος, τόσο η γραφική σύμβαση όσο και το περιεχόμενο παρουσιάζονται αυθαίρετα. Γιατί χρησιμοποιείται η αντεστραμμένη αναπαράσταση του βοδιού για τη γραφική απόδοση του φθόγγου α; Η απάντηση δεν μπορεί να δοθεί παρά μόνο μέσα από τη **μεταβολή της «σηματικής σύμβασης» σε «εννοιακή σύμβαση»**. Αυτό, όμως, προϋποθέτει ένα άλλο κοινωνικό

υποκείμενο που εννοιολογεί με τον τρόπο αυτό το αντεστραμμένο σήμα του βοδιού. Πρόκειται, όπως ξέρουμε, για ένα «δάνειο» του ελληνικού αλφαβήτου από τα ιερογλυφικά, επομένως για μια νέα σημειακή συνάρτηση στο πλαίσιο ενός διαφορετικού φωνητικού συστήματος που βασίζεται σε μια νέα «γραφική σύμβαση», το αλφάβητο. Η επιλογή / μεταφορά του αντεστραμμένου σήματος θα μπορούσε, οπωσδήποτε, να θεωρηθεί αυθαίρετη· ωστόσο, η νέα «γραφική σύμβαση» είναι προϊόν μιας κοινής αποδοχής ότι το αντεστραμμένο σήμα του βοδιού αποδίδει το φθόγγο α. Στο πλαίσιο αυτό, **το σήμα δεν είναι αυθαίρετο**, γιατί αποδίδει ένα εννοιολογικό περιεχόμενο μετά από **μια νέα κοινωνική σηματοδότηση**. Με τα λόγια του Έκο (1994: 292), «(...) και σ' αυτά τα είδη σημείων λειτουργεί μια συσχετιστική σύμβαση. Ο πυρήνας του προβλήματος είναι προφανώς η έννοια της σύμβασης, που δεν έχει την ίδια έκταση με την έννοια του αυθαίρετου συνδέσμου, ωστόσο έχει την ίδια έκταση **με την έννοια του πολιτισμικού συνδέσμου**».

4) Το αισθητικό κείμενο ως επινόηση

Η συζήτηση που προηγήθηκε για τα εικονικά σημεία και την έννοια του εικονισμού είναι η απαραίτητη προϋπόθεση για να περάσουμε σ' ένα ειδικότερο ζήτημα όπως αυτό της σημειωτικής προσέγγισης του αισθητικού κειμένου. Κι αυτό γιατί με τον όρο «αισθητικό κείμενο» δεν νοείται εδώ μόνο το λογοτεχνικό, αλλά ευρύτερα κάθε «κείμενο» -με τη σημειωτική του έννοια- που παρουσιάζει αισθητικά χαρακτηριστικά (π.χ. ένας πίνακας, ένα γλυπτό, ένα αρχιτεκτόνημα, ένα μνημείο, ένα graffiti κ.ο.κ.).

Ποια είναι, όμως, τα χαρακτηριστικά ενός αισθητικού κειμένου;

- Ένα αισθητικό κείμενο συνεπάγεται έναν ιδιαίτερο χειρισμό της έκφρασης
- Ο χειρισμός αυτός της έκφρασης προκαλεί (και προκαλείται από) μια επανεκτίμηση του περιεχομένου
- Η διπλή αυτή πράξη παράγει μια ιδιοσυγκρασιακή σημειακή συνάρτηση, προκαλώντας ταυτόχρονα μια διαδικασία αλλαγής κωδίκων
- Εν τέλει, η όλη διαδικασία παράγει συχνά ένα νέο είδος συνείδησης για τον κόσμο
- Ο παραλήπτης του αισθητικού κειμένου εμπλέκεται σ' ένα είδος «ανίχνευσης» νοήματος και επανειλημμένης ερμηνείας

Για να κατανοήσουμε πληρέστερα τα χαρακτηριστικά αυτά, θα πρέπει να αναφερθούμε παρενθετικά και με συντομία στις **λειτουργίες της γλώσσας**, όπως τις προσδιόρισε ο Roman Jakobson (1998), με την έννοια ότι αποτελούν **λειτουργίες του «κειμένου»** εν γένει, με τη σημειωτική του έννοια. Οι λειτουργίες αυτές είναι:

Η αναφορική λειτουργία: με τη λειτουργία αυτή μεταβιβάζεται σε γενικές γραμμές μια πληροφορία -ανεξάρτητα από το βαθμό αλήθειας που την χαρακτηρίζει- γι' αυτό και στα γλωσσικά κείμενα μια πρόταση με αναφορική λειτουργία εκφέρεται γενικά με οριστική έγκλιση. Στη ζωγραφική, πάλι, την αναφορική λειτουργία του «κειμένου» επιτελούν κυρίως οι νατουραλιστικής και ρεαλιστικής τεχνοτροπίας πίνακες.

Η συναισθηματική λειτουργία: με τη λειτουργία αυτή μεταβιβάζονται μηνύματα που έχουν να κάνουν με τη βουλητική πρόθεση του πομπού. Για το λόγο αυτό, στα γλωσσικά κείμενα οι εγκλίσεις που κυριαρχούν είναι η υποτακτική και η ευκτική (όπου υπάρχει), ενώ το κυρίαρχο ρεύμα στη ζωγραφική είναι ο ιμπρεσιονισμός.

Η επιτακτική λειτουργία: με τη λειτουργία αυτή μεταβιβάζονται μηνύματα που σχετίζονται με την επιτέλεση πράξεων από το δέκτη, μετά από εντολή του πομπού. Για το λόγο αυτό στα γλωσσικά κείμενα χρησιμοποιείται η προστακτική έγκλιση ή άλλες ισοδύναμες εκφράσεις όπως «απαγορεύεται» κ.λπ. Ανάλογα λειτουργούν τα σήματα της τροχαίας κ.ο.κ.

Η φατική λειτουργία: στο πλαίσιο της φατικής λειτουργίας ενός «κειμένου», ο πομπός και ο δέκτης χρησιμοποιούν εκφράσεις που επιβεβαιώνουν τη συνέχεια της επικοινωνίας. Π.χ., όταν δύο πρόσωπα συνομιλούν στο τηλέφωνο, χρησιμοποιούν συχνά τις φράσεις «μ' ακούς;», «ναι, ναι» κ.λπ.

Η μεταγλωσσική λειτουργία: εδώ ένα «κείμενο» αναφέρεται στον ίδιο τον κώδικα με τον οποίο επικοινωνεί ο πομπός με το δέκτη. Για παράδειγμα στη φράση «Ο Γιάννης είναι φοιτητής μου» επιτελείται η αναφορική λειτουργία. Εδώ, όπως σχολιάζει ο Ρολάν Μπαρτ (1987) έχουμε «γλώσσα μηδενικού βαθμού». Αν όμως πω τη φράση «Η λέξη 'Γιάννης' είναι υποκείμενο του ρήματος και η λέξη 'φοιτητής' κατηγορούμενο», τότε στη φράση αυτή χρησιμοποιώ το λόγο για να περιγράψω το λόγο. Έτσι χρησιμοποιώ γλώσσα 1^{ου} βαθμού ή αλλιώς μετά-γλώσσα 1. Αν τώρα πω τη φράση «Το υποκείμενο και το κατηγορούμενο είναι έννοιες του συντακτικού», χρησιμοποιώ το λόγο για να σχολιάσω μια φράση που διατύπωσα σε μετά-γλώσσα 1. Έτσι ο λόγος μου συνιστά λόγο 2^{ου} βαθμού ή αλλιώς μετά-γλώσσα 2 κ.ο.κ.

Η ποιητική λειτουργία: πρόκειται για τη λειτουργία που μας ενδιαφέρει περισσότερο στην περίπτωση των αισθητικών «κειμένων». Το μήνυμα -σχολιάζει ο Έκο (1994: 403)- αποκτά ποιητική / αισθητική λειτουργία όταν είναι **«ασαφές και αυτοεπικεντρούμενο»**.

Πότε, όμως, ένα κείμενο είναι **«ασαφές και αυτοεπικεντρούμενο»**; Ή ακόμη πιο συγκεκριμένα: **Τι είναι «ασάφεια»**;

Με τη λέξη ασάφεια προσδιορίζουμε εδώ τον τρόπο **παραβίασης των κανόνων ενός καθιερωμένου κώδικα** (Κώδικα Σ). Η παραβίαση αυτή μπορεί να είναι:

- **φωνητική ή «λεκτική»:** π.χ., τι θα μπορούσε να σημαίνει το «παραρλάμα»; Προφανώς στο πλαίσιο του καθιερωμένου φωνητικού και λεκτικού κώδικα της ελληνικής γλώσσας τίποτε. Ωστόσο, αυτή ακριβώς η φωνητική και λεκτική ασάφεια είναι που παράγει το σημαινόμενο 'κίνδυνος' για όσους το βλέπουν γραμμένο στον τοίχο στο ομώνυμο διήγημα του Δημοσθένη Βουτυρά. Στο ίδιο μήκος κύματος, πώς μπορεί κανείς να ερμηνεύσει την παρουσία και των δύο ματιών στις φιγούρες του Πικάσο, παρότι οι μορφές δεν είναι ζωγραφισμένες «κατενώπιον» (en face) αλλά «προφίλ»;
- **συντακτική:** π.χ. πώς θα ερμηνεύαμε το γνωστό στίχο του Οδυσσέα Ελύτη «ο δαμάζοντας τα κύματα»; Σύμφωνα με τον καθιερωμένο κώδικα της του συντακτικού η φράση αυτή είναι ασύντακτη. Ωστόσο, η χρήση της από τον ποιητή μας προδιαθέτει να ερμηνεύσουμε με κάποιον τρόπο το «λάθος» ως στοιχείο που διαφοροποιεί το μήνυμα. Ένα άλλο παράδειγμα μας δίνει ο Ρολάν Μπαρτ στο βιβλίο του *Αποσπάσματα του ερωτικού λόγου*, όπου αναφέρει χαρακτηριστικά: «ο ερωτικός λόγος χαρακτηρίζεται σήμερα από μια άκρα μοναξιά. Το λόγο αυτό τον μιλούν χιλιάδες υποκείμενα (ποιος ξέρει, άραγε;), αλλά δεν τον στηρίζει κανείς. Τον έχουν εγκαταλείψει πλήρως οι περιρρέουσες γλώσσες, οι οποίες ή τον αγνοούν, ή τον υποτιμούν, ή τον χλευάζουν. Έτσι, ο λόγος αυτός βρίσκεται αποκομμένος, όχι μόνο από την εξουσία, αλλά και από τους μηχανισμούς της (επιστήμες, γνώσεις, τέχνες). Όταν ένας λόγος παρεκκλίνει κατ' αυτό τον τρόπο, συρόμενος από την ίδια του τη δύναμη, προς την κατεύθυνση του ανεπίκαιρου, και φέρεται εκτός πάσης αγelaiότητος, δεν έχει άλλη επιλογή: πρέπει να αποβεί ο τόπος, ο ισχνότατος έστω, μιας κατάφασης (...).
- **σημασιολογική:** ο Έκο (1994: 403) αναφέρει ως χαρακτηριστικό παράδειγμα το στίχο «πράσινες άχρωμες ιδέες κοιμούνται παράφορα». Η φράση αυτή, ενώ δεν παραβιάζει ούτε τους φωνητικούς ή λεκτικούς κανόνες, αλλά ούτε και τους συντακτικούς, δεν έχει στο πλαίσιο του καθιερωμένου κώδικα καμιά σημασία. Αντίθετα, φαίνεται να αυτοαναίρειται στα δύο ημιστίχια («πράσινες» ≠ «άχρωμες» και «κοιμούνται» ≠ «παράφορα»). Έτσι, η ασάφεια στην περίπτωση αυτή επιτυγχάνεται μέσα από τη συγκρότηση συνταγμάτων (εκφράσεων) που δεν έχουν νόημα στην 'τρέχουσα' γλώσσα, αλλά συγκροτούν τολμηρές ή αντιφατικές συνάψεις⁷.

⁷ Αυτό δε σημαίνει κατ' ανάγκη ότι κάθε σύναψη αυτού του είδους αποτελεί και αισθητικό «κείμενο». Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η σατυρική πολεμική απέναντι στον υπερρεαλισμό -που χρησιμοποίησε κατά κόρον αυτού του είδους την ασάφεια- με το γνωστό στιχούργημα: «Από την Πόλη έρχομαι και στην κορφή κανέλα...». Για τον Έκο (1994:403) το αισθητικό αποτέλεσμα παράγεται όταν οι τολμηρές αυτές συνάψεις ενταχθούν «στο κατάλληλο συμφραστικό περιβάλλον».

- **υφολογική:** για να κατανοήσουμε την υφολογική ασάφεια θα αναφερθούμε στο γνωστό ποίημα του Κωνσταντίνου Καβάφη «Στα 200 π.Χ.». Στο ποίημα αυτό, όπου σχολιάζεται η εκστρατεία του Αλέξανδρου στην Ασία και τα αποτελέσματά της, με αφορμή την αφιερωματική πλάκα στους Δελφούς όπου ο Αλέξανδρος σημειώνει ότι τα επιτεύγματα αυτά πραγματοποιήθηκαν με τη σύμπραξη όλων των Ελλήνων «πλην Λακεδαιμονίων», ο ποιητής καταλήγει με το στίχο: «Για Λακεδαιμονίους να μιλούμε τώρα;». Ωστόσο, η αναφορά και μόνο των Λακεδαιμονίων καθιστά προβληματική την ερμηνεία του ποιήματος: αφού δεν αξίζουν αναφοράς, τότε γιατί συγκροτεί ένα ποίημα στο οποίο κατέχουν κεντρικό ρόλο; Στο ποίημα δεν υπάρχουν άλλου τύπου «ασάφειες», ούτε φωνητική / λεκτική, ούτε συντακτική ούτε καν σημασιολογική. Εδώ η ασάφεια προκύπτει από την υφολογική απόκλιση του ποιήματος από τη δεδομένη λιτότητα της ποίησης του Καβάφη: ενώ η χρήση των επιθέτων στην ποίησή του είναι εξαιρετικά περιορισμένη και φειδωλή, για την εκστρατεία του Αλέξανδρου χρησιμοποιεί στο συγκεκριμένο ποίημα μια σειρά από επίθετα («περίλαμπρη», «ξακουσμένη» κ.λπ.) τα οποία ξενίζουν.

Ας ξαναγυρίσουμε τώρα στα χαρακτηριστικά του αισθητικού κειμένου που αναφέραμε στην αρχή. Θα διαπιστώσουμε ότι η «ασάφεια» -που προκύπτει συχνά από συνδυασμό των παραπάνω περιπτώσεων- συνιστά αυτό που ονομάσαμε **«ιδιαίτερο χειρισμό της έκφρασης»**, μέσα από τον οποίο **«προκαλείται μια επανεκτίμηση του περιεχομένου»**, αφού σε κάθε περίπτωση η μορφολογική / εκφραστική απόκλιση συνυποδηλώνει και μια διαφορετική σημειακή διαδικασία. Αλλά αυτή ακριβώς η διαδικασία συντελείται μέσα από την **«ιδιοσυγκρασιακή σημειακή συνάρτηση»** που προκαλεί **«ταυτόχρονα μια διαδικασία αλλαγής κωδίκων»**. Εδώ ακριβώς βρίσκεται και η σημειωτική αξία της προσέγγισης του αισθητικού κειμένου: η «αλλαγή κωδίκων» σημαίνει ότι το αισθητικό κείμενο ως σημειωτικό «κείμενο» (δηλαδή ως «το αποτέλεσμα της ύπαρξης κωδίκων και υποκωδίκων») ενεργοποιεί σκόπιμα, μέσω της υπερκωδικοποίησης, μια σειρά από υποκώδικες (εντός των οποίων αποκτά σημασία ή σημασίες), χωρίς ωστόσο να τους φανερώνει ανοιχτά⁸ παρά μόνο με το να τους υπαινίσσεται. Αλλά γι' αυτόν ακριβώς το λόγο το αισθητικό κείμενο **«εμπλέκει τον παραλήπτη του σ' ένα είδος 'ανίχνευσης' νοήματος και επανειλημμένης ερμηνείας»** καθιστώντας τον ουσιαστικά ως το υποκείμενο της (αισθητικής) σημείωσης, και με τον τρόπο αυτό **«παράγει συχνά ένα νέο είδος συνείδησης για τον κόσμο»**.

⁸ Ο Theodor Adorno στο έργο του *Αισθητική* (2000) κάνει λόγο για τον «αινιγματικό χαρακτήρα της τέχνης», επιβεβαιώνοντας τον κομβικό ρόλο που αποκτά η «ασάφεια» στον καθορισμό τόσο του αισθητικού κειμένου όσο και της ερμηνείας του.

Με τα λόγια του Ουμπέρτο Έκο (1994: 425), «(...) ο σημειωτικός ορισμός ενός αισθητικού κειμένου δίνει το δομημένο πρότυπο για μια μη δομημένη διαδικασία επικοινωνιακής αλληλεπίδρασης. Από τον παραλήπτη απαιτείται μια υπεύθυνη συνεργασία. Οφείλει να παρέμβει για να συμπληρώσει τα σημασιολογικά κενά, να μειώσει ή να περιπλέξει περαιτέρω τις πολλαπλές αναγνώσεις που προτείνονται, να επιλέξει τα μονοπάτια ερμηνείας που προτιμά, να εξετάσει ορισμένα απ' αυτά αμέσως (έστω κι αν δε συμβιβάζονται μεταξύ τους), να διαβάσει εκ νέου το ίδιο το κείμενο πολλές φορές, δοκιμάζοντας κάθε φορά διαφορετικές και αντιφατικές προϋποθέσεις. Έτσι το αισθητικό κείμενο γίνεται πολλαπλή πηγή απρόβλεπτων 'πράξεων ομιλίας', των οποίων ο πραγματικός δημιουργός παραμένει ακαθόριστος, επειδή μερικές φορές είναι ο αποστολέας του μηνύματος, ενώ άλλες ο παραλήπτης που συνεργάζεται στην εξέλιξή του (...) Το έργο τέχνης είναι ένα κείμενο που προσαρμόζεται από τους συγκεκριμένους παραλήπτες του, ώστε να πληροί πολλούς διαφορετικούς επικοινωνιακούς σκοπούς σε διαφορετικές ιστορικές ή ψυχολογικές περιστάσεις, χωρίς ποτέ να παραμελείται εντελώς ο υποκείμενος κανόνας, ο οποίος το συγκρότησε».

Βιβλιογραφία

- Adorno W. Theodor, 2000, *Αισθητική Θεωρία*, μτφρ. Λ. Αναγνώστου, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα
- Classen Constance (επιμ.), 2005, *Άρωμα. Η πολιτισμική ιστορία της οσμής*, Πλέθρον, Αθήνα
- Eriksen Thomas Hylland, 2007, *Μικροί τόποι, μεγάλα ζητήματα*, μτφρ. Α. Κατσικερος - επιμ. Ι. Μάνος, Κριτική, Αθήνα
- Foucault Michel, 1987, *Η αρχαιολογία της γνώσης*, Έξαντας, Αθήνα, μτφρ Κωστής Παπαγιώργης
- Geertz, Cl., 2003 [1973], *Η ερμηνεία των πολιτισμών*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα, μτφρ. Θ. Παραδέλλης
- Genette Ferard, 1966, *Figures*, Seuil, Paris
- Genette Ferard, 1969, *Figures II*, Seuil, Paris
- Genette Ferard, 1972, *Figures III*, Seuil, Paris
- Greimas Algirdas Julien, 1966, *Sémantique Structurale*, Larousse, Paris
- Jakobson Roman, 1998, *Δοκίμια για τη γλώσσα της λογοτεχνίας*, μτφρ. Ά. Μπερλής, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα
- Kristeva Julia, 1969, *Σημειωτική – Recherches pour une sémanalyse*, Seuil, Paris
- Lagopoulos, A.-Ph., 1993, «Postmodernism, geography and the social semiotics of space», *Environment and Planning D: Society and History* 11: 255-78
- Lévi-Strauss Claude, 1960, “L’ analyse morphologique des contes russes”, *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics* III
- Lévi-Strauss Claude, 1964, *Le cru et le cuit*, Plon, Paris (στα ελληνικά: *Το ωμό και το μαγειρεμένο*, Αθήνα, Αρσενίδης, 2001)
- Mauss Marcel, 1999, *Το δώρο: μορφές και λειτουργίες της ανταλλαγής στις αρχαϊκές κοινωνίες*, Καστανιώτης, Αθήνα
- Morris Charles, 1938, *Foundation of the Theory of Signs* (International Encyclopaedia of Unified Science 1-2, University of Chicago Press)
- Morris Charles, 1946, *Signs, Language and Behavior*, Prentice – Hall, New York
- Peirce Charles Sanders, 1931 – 1958, *Collected Papers*, Harvard University Press, Cambridge
- Propp Vladimir, 1958, *Morphology of the Folktale*, Mouton, The Hague
- Ricoeur Paul, 1990, *Η αφηγηματική λειτουργία*, μτφρ. Βαγγ. Αθανασόπουλος, Καρδαμίτσας, Αθήνα
- Saussure Ferdinand De, 1916, *Cours de linguistique générale*, Payot, Paris
- Todorov Tsvetan (επιμ.), 1995, *Θεωρία Λογοτεχνίας. Κείμενα των Ρώσων φορμαλιστών*, πρόλογος R. Jakobson, επιμ. Άννα Τζούμα – μτφρ. Η. Π. Νικολούδης, Οδυσσέας, Αθήνα
- Δημητρίου Σωτήρης, 1988, *Λεξικό όρων επικοινωνίας και σημειωτικής ανάλυσης*, Καστανιώτης, Αθήνα
- Έκο Ουμπέρτο, 1994, *Θεωρία Σημειωτικής*, Γνώση, Αθήνα, μτφρ. Έφη Καλλιφατίδη
- Καψωμένος Ερατοσθένης, 1990, *Κώδικες και σημασίες*, Αρσενίδης, Αθήνα

- Λαγόπουλος, Α.-Φ., 2001, «Ανθρωπολογία του χώρου: “Ζώσιμο” και “σταύρωμα” του χωριού στην Ελλάδα» στο Χρ. Χατζητάκη – Καψωμένου (επιμ.), *Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και Ιστορία*, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη, σ. 84-93
- Μπαρτ Ρολάν, 1987, *Ο βαθμός μηδέν της γραφής. Νέα κριτικά δοκίμια*, Ράππας, Αθήνα, μτφρ. Κατερίνα Παπαϊακώβου
- Μπαρτ Ρολάν, 2012, *Αποσπάσματα του ερωτικού λόγου*, Κέδρος – Ράππας, Αθήνα, μτφρ. Βασίλης Παπαβασιλείου
- Μπαχτίν Μιχαήλ, 1980, *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, Πλέθρον, Αθήνα, μτφρ. Γ. Σπανός
- Μπαχτίν Μιχαήλ, 1995, *Έπος και Μυθιστόρημα*, μτφρ. Γ. Κιουρτσάκης, Πόλις, Αθήνα
- Μπαχτίν Μιχαήλ, 2000, *Ζητήματα ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, Πόλις, Αθήνα, μτφρ. Αλ. Ιωαννίδου
- Τερζάκης Φώτης, 2005, «Εισαγωγή στο έργο του Μιχαήλ Μπαχτίν», *Πλανόδιον* 38: 244-261
- Τζούμα Άννα, 1991, *Η διπλή ανάγνωση του κειμένου. Για μια κοινωνιοσημειωτική της αφήγησης*, Επικαιρότητα, Αθήνα
- Τοντόροφ Τσβετάν, 1989, *Ποιητική*, μτφρ. Αγγ. Καστρινάκη, Γνώση, Αθήνα